

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет історії та філософії

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра всесвітньої історії

(повна назва кафедри)

Дипломна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: «Англо-китайські взаємовідносини 1860-1870-х років»
«Anglo-Chinese relations 1860-1870s»

Виконав: студент денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Петрушевський Володимир Володимирович
Керівник к.і.н., доц. Ковальський С.В. _____
Рецензент д.і.н., проф. Гончарук Т. Г.

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ __ від _____ 2021 р.

Захищено на засіданні ЕК
протокол № __ від _____ 2021 р.
Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис) Гребцова І.С.
(прізвище, ініціали)

(підпис) Гребцова І. С.
(прізвище, ініціали)

Одеса - 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Джерельна база та історіографія дослідження.....	7
1.1. Огляд опрацьованих джерел	7
1.2. Аналіз історіографії	8
Розділ 2. Англо-китайські взаємовідносини у період Першої та другої опіумних війн.....	24
Розділ 3. Англо-китайські взаємовідносини у 1861-1868 рр.....	58
Розділ 4. Англо-китайські взаємовідносини у 1868-1881 рр.....	75
Висновки.....	95
Список джерел та літератури.....	98

ВСТУП

Актуальність теми. Відносини Китаю з західними державами і своїми сусідами - одна з найактуальніших тем сучасних міжнародних відносин. Китай, країни Європи, США і Росія ведуть активну політику по відношенню один до одного. У сучасному світі Китай займає важливе місце як кандидат в сверхдержави і перша економіка світу. Його зліт пов'язаний з політикою «відкритих дверей і рівних можливостей» Ден Сяопіна, яка була пов'язана з відкриттям Китаю для іноземного капіталу. Однак це було не перше відкриття Китаю. З середини XIX століття відносини Західних держав з Китаєм носили нерівний характер, основується на підставі «дипломатії канонерок» і нерівноправних договорів. Дане дослідження присвячене аналізу еволюції зовнішньої політики Китаю під впливом експансії європейських держав, Російської імперії та США нерівноправних договорів Китаю з західними державами, підписаними між ними з 1840-х рр. XIX століття, по 1880-і рр., від Першої опіумної війни до придушення закінчення франко-китайської війни і заходу політики «самоусілення» в Китаї.

Відкриття Китаю західними державами - тема безсумнівно актуальна в умовах конфронтації США з Китаєм, а так само політики неоколоніалізму в сучасному світі.

Наукова актуальність теми пов'язана із низьким рівнем розробки даної теми українською історіографією.

Мета дослідження – проаналізувати англо-китайські взаємини у контексті Східноазійської політики та конфлікту Західних держав.

Досягнення мети дослідження потребує вирішення наступних задач:

- проаналізувати англо-китайські взаємовідносини у період від Першої опіумної війни до завершення Другої;
- висвітлити основні етапи еволюції англо-китайських взаємин 1860-1870-х рр.;
- проаналізувати історіографію цього питання;

- зробити аналіз публіцистики та документів тих часів, пов'язаних з англо-китайськими стосунками;
- розглянути розвиток англо-китайських взаємовідносин у контексті внутрішньої політики імперії Цин;
- розглянути з точки зору історії міжнародних стосунків англо-китайські взаємини та протиріччя у контексті Великої гри Великих держав на Далекому сході;

Об'єкт дослідження – міжнародні відносини в Східній Азії.

Предмет дослідження – англо-китайські взаємовідносини.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою дипломної роботи є діалектичні принципи наукового пізнання, які у сукупності допомагають прослідкувати становлення та розвиток англо-китайських стосунків у контексті генези капіталізму в обох країнах. Використання принципу історизму та наукового об'єктивізму дозволили розглянути еволюцію англо-китайських взаємин у контексті міжнародних протиріч в Східній Азії, зокрема англо-французьких, англо-американських, американо-руських, русько-англійських, франко-американських, японо-американських та ін. Проблемно-хронологічний метод дозволив розставити факти, явища й процеси у хронологічній послідовності. Методи узагальнення, класифікації й синтезу використані задля систематизації викладеного у дослідженні.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1860 р. по початок 1881 р. Нижньою хронологічною ланкою обрано 1860 р. – кінця Другою опіумної війни, підписання нового набору нерівноправних договорів та смерті імператора Сяньфеня. Верхньою хронологічною ланкою є 1881 р. – дата зміни вектору у зовнішній політиці Британії у зв'язку з завершенням Ілійської кризи.

Територіальні рамки дослідження. Охоплюють Східну Азію.

Обґрунтування структури дипломної роботи. Структура обумовлена метою та задачами. Дипломна робота складається із 4 розділів, вступу, висновків, списку джерел та літератури та додатків.

I розділ «Історіографія та джерельна база дослідження».

II розділ «Англо-китайські взаємовідносини у період Першої та другої опіумних війн»

III розділ «Англо-китайські взаємовідносини у 1861-1868 рр.»

IV розділ «Англо-китайські взаємовідносини у 1868-1881 рр.»

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її мета та задачі, визначається об'єкт та предмет, методи й хронологічно-територіальні рамки дослідження.

У розділі 1 «Джерельна база дослідження та історіографія» здійснюється систематизація і наведена характеристика джерельної бази дослідження, проводиться огляд історіографії.

У розділі 2 «Англо-китайські взаємовідносини у період Першої та Другої опіумних війн» простежені англо-китайські взаємини у період від відкриття Китаю до завершення Другої опіумної війни та початку політики самопосилення. Висвітлюються цілі Англії на Далекому сході, її відносини з іншими Великими державами в регіоні та сутність англійської Східної політики, а також політика Китаю по відношенню до Англії та інших Великих держав.

У розділі 3 «Англо-китайські взаємовідносини у 1861-1868 рр.» проводиться аналіз англо-китайських взаємин в період придушення головних осередків повстань. Простежується загальне покращення англо-китайських стосунків у цей період, допомога Англії у процесі модернізації Китаю часів політики самопосилення, роль англійського капіталу в Китаї.

У розділі 4 «Англо-китайські взаємини у 1868-1881 рр.» проводиться аналіз англо-китайських взаємовідносин в період після придушення основних повстань на території Китаю, приходу консерваторів до влади в Англії та спроби Англії розширити свою присутність в регіоні, послабивши Цинську імперію. Аналізується лавіювання Лондона по відношенню до Китаю в залежності від загального балансу сил в Східній Азії та в умовах Великої гри в Центральній Азії між Англією та Росією.

У висновках зроблені узагальнення з матеріалів дипломної роботи, підводяться підсумки дослідження.

Загальна кількість опрацьованих джерел та літератури у дипломній роботі – 87.

Розділ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

1.1. Огляд опрацьованих джерел. Джерельну базу даного дослідження становлять передусім офіційні державні акти, а також кореспонденція дипломатичного та приватного характеру.

Серед зазначених державних актів у першу чергу потрібно виділити найбільш значимі міжнародні угоди, укладені між Китаєм та Англією, а також іншими Великими державами – США, Францією та Російською імперією. Дані договори допомогли з'ясувати характер англо-китайських відносин, та інтересів Англії в Китаї в залежності від її внутрішньополітичної ситуації та потреб її правлячих кіл.

Міжнародні акти представлені такими договорами: Айгунським договором [1], Вансяським договором [4], договором в Хуанпу [6], Кантонським договором [10], Кульджинським договором [11], Кяхтинським договором [12], Нанкінським договором [14], американо-китайським договором 1880 р [16], Пекинським договором [17], договором о правилах суходонної торгівлі Росії з Китаєм 1869 р. [18], Русько-китайським договором 1881 р [19], Тяньцзинським договором [20], Тяньцзинською японо-китайською конвенцією [21], Хуменським договором [22], Чуфуською угодою [23]. Міжнародні акти цитуються зі зборника Грима Е.Д. [5]

Ділові документи, спогади та матеріали періодичної преси даного періоду представлені: Отпиской приказного человека Е. П. Хабарова якутскому воеводе Д. А. Францбекову [8], Записками Ф.Ф. Вигеля [7], Журналом Министерства внутренних дел (1858) [6], статтю Березина І. «Китай и отношение к нему Европы» [3], матеріалами о прибуванні в Китаї графа Ігнат'єва [13], його спогадами «Как был подписан Айгунский трактат» [9], та «Отчетная записка, поданная в азиатский департамент генерал-адъютантом Н.П.Игнат'євым» [15], статтю Максимова А.Я. «Наши задачи на Тихом океане» [13], номерами Кантонського вісника №1 [24] та 3 [25].

1.2. Аналіз історіографії. Тематика англо-китайських взаємин мала великий попит серед дослідників Російської імперії. Особливу увагу історики приділяли на період 1860-1870-х рр., після закінчення Другої опіумної війни і підписання нових нерівноправних договорів Китаєм з Англією, коли після 20 років воєн і повстань ситуація в Китаї тимчасово стабілізувалася.

Першою роботою присвяченій англо-китайським відносинам є стаття в журналі «Русский вестник» К.Ф. Нейману «Современное положение Китая и его отношения к союзникам». [57] У ній підводиться підсумок першого етапу Другої опіумної війни, формулюються цілі Англії і Франції в регіоні, характер їх взаємовідносин з Китаєм. Статтю Нейману ще не можна вважати в повному розумінні історичним дослідженням, тому що він описував сучасні йому події, проте, саме з неї починається інтерес російської політики і як наслідок науки до теми відносин Китаю з Західними державами, і особливо з Англією.

Першим же історичним працею присвяченій політиці Англії в Китаї, слід вважати роботу 1884 р. А.М Бутакова, і А.Є. Тізенгаузена «Опиумные войны. Обзор войн европейцев против Китая в 1840-1842, 1856-1858, 1859 и 1860 годах» [28]. Хоча основний акцент в ній робиться на безпосередньо військовій складовій, питаннях тактики і стратегії, а також нового озброєння, в ній так само розкриваються причини війни, інтереси британських торговців і промисловців, розкривається частина дипломатичної гри різних сторін конфлікту. У той же час, Російська імперія представлена у ролі примирителя ворожих сторін, вказується на законність ведення Англією війн, з поправкою на російські інтереси, багато подій, що відбуваються на задньому плані війни, і мають до неї пряме або непряме відношення ігноруються. Незважаючи на багато недоліків в роботі, її можна розглядати як першу цілісну роботу, присвячену дослідженню питання англо-китайських взаємин в 1840-1860-х рр..

Робота сходовознавця і мандрівника П.А. Бадмаєва 1900-го року «Китай и Россия» [27], є збірка абсолютно різних статей на китайську тематику Статті були написані в період подорожей автора по Китаю в 1890-х рр., і видані після

повернення в Росії як одна книга. Як можна судити з назви, все ж основною темою роботи є китайсько-російські взаємини, тема близькості двох народів у зв'язку з спільністю історії та багатовіковою дружбою, а так само етнографічні замітки. Проте, автор так само досліджує зміни у житті Китаю з початку ХІХ століття до 1890-х рр., а так само політику Західних держав і їх представників, з багатьма з яких він спілкувався. Автор протиставляє політику Англії в Китаї і політику Росії. На відміну від роботи Бутакова і Тізенгаузена, автор сам бувший в Китаї дає більш докладний опис впливу Англії на китайський народ і суспільство. Однак, колоніальна складова і великодержавні претензії у Бадмаєва як наближеного до царського двору виявляються набагато сильніше, тому і об'єктивність його дослідження з багатьох питань викликає сумніви у наступних дослідників.

Важливою віхою в російській синології стала діяльність В.П. Васильєва, видатного сходознавця Російської імперії, який займався серед іншого проблемами китайської філології, історії, перекладами класичних китайських творів. Книга 1900-го р. «Відкриття Китаю» [30] являє собою збірник статей написаних автором незадовго до смерті і присвячених проблематиці відкриття Китаю, наслідків цієї події, політиці Західних держав в Китаї, особливо Англії, «політиці самоусілення», англо-китайським взаємин і т.д. На відміну від Бадмаєва, в збірники статей «Відкриття Китаю» Васильєва Китай розглядається як суб'єкт міжнародних відносин, йому не відмовляється в праві на незалежне існування, він розглядається як жертва експансії Західних держав.

Підводячи підсумок історіографії Російської імперії англо-китайських взаємин 1860-1870-х рр., дуже важко ще відокремити історичне дослідження від політики поточного моменту. Центральним питанням у зазначених вище авторів є інтереси Російської імперії і освітлення поточного моменту для потреб російської політики на Далекому Сході.

До розгляду радянського періоду дослідження проблеми англо-китайських взаємин 1860-1870-х рр., необхідно ознайомиться з важливими для

радянської історіографії даного питання роботами К. Маркса і Ф. Енгельса, тому що радянська історіографія англо-китайських взаємин йшла по шляху прокладеними їх статтями. У написаних в період Другої опіумної війни статтях «Нова експедиція англійців до Китаю» [52], «Нова китайська війна» [51] і «Англо-китайський конфлікт [49] з позицій історичного матеріалізму розглядаються причини, хід і зміст війни. В них експансія Англії в Китаї пов'язується з розвитком її промисловості, пошуком все нових і нових ринків збуту, а так само клубком протиріч між Великими державами в Східній Азії. Положення Китаю в світовій системі поділу праці розглядається як напівколоніальне. У статтях «Історія торгівлі опіумом» [50] і «Торгівля з Китаєм» [53] авторами розбирається зв'язок економіки Англії з економікою Китаю, проникнення Англії на китайський ринок, руйнівний вплив цього проникнення для китайської держави і суспільства, а також генеза капіталістичних відносин в Китаї як прогресивний фактор. Важливо зазначити, що в подальшому радянські автори не раз будуть звертатися до даної проблематики.

Радянські дослідники часто відокремлювали слідом за класиками марксизму окремий осередок протиріч Великих держав у Східній Азії, в зв'язку з чим англо-китайські відносини і політика Англії щодо Китаю тісно пов'язані з франко-китайськими відносинами і експансією Франції в регіоні, американо-китайськими, російсько-китайськими, пізніше японо-китайськими, а так само відносинами Великих держав між собою. Тому крім досліджень безпосередньо пов'язаних з англо-китайськими відносинами, необхідно було так само залучати роботи пов'язані з політикою інших Великих держав у регіоні.

До дослідників зазначеної проблематики, чії роботи були використані в дослідженні слід виділити: Дементьєва Ю.П., Думаєва Л.І., Зарецьку С.І., Люшечкіна В.П., Іпатова А.С., Непомніна О.Е., Лебединського Л.Н., Кара-Мурзу Г.С., Корякова В.П., Нарочницьку А.Л., Сладковського М.І., Тихвінського В.Л., Хвостова В.М., Хохлова А.Н.

З ім'ям професора Г.С. Кара-Мурзи пов'язують діяльність Московського інституту сходознавства в 1930-і рр. Його дослідження присвячені проблемам нової і новітньої історії Китаю. Серед його робіт слід виділити книгу «Тайпіни: велика селянська війна і тайпінське держава в Китаї». [44] У даній роботі досліджуються взаємини Тайпінської держави, імперії Цин і Великобританії в період Тайпінського повстання. Автор слід за Марксом трактує англо-китайські взаємини як колоніальні, односторонні, але маючи більший обсяг фактичного матеріалу з даної тематики, ніж свого часу мали класики марксизму, він багато в чому розходить з їх позицією щодо включення Китаю в світову капіталістичну систему як про прогресивний явище для Китаю.

Наступною слід розглянути працю Єфімова Г.В. «Нариси з нової та новітньої історії Китаю». [33] У книзі вносяться суттєві корективи в початкову оцінку класиками марксизму англо-китайських взаємин, вперше в радянській історіографії проводиться дослідження співпраці Західних держав, і особливо Англії з Китаєм в роки політики самопосилення. Незважаючи на критичне ставлення автора до успіхів політики самоусилення, воно розглядається як своєрідна стабілізація у взаєминах Англії та Китаю. Так само досліджуються спроби Англії використовувати імперію Цин для тиску на Російську імперію.

Необхідно відзначити роботи професора А.Л. Нарочницького, який займався дослідженням міжнародних відносин. Серед безлічі його праць з історії дипломатії слід виділити ряд досліджень присвячених Китаю. У роботі «Колоніальна політика капіталістичних держав на Далекому Сході», їм розглядається політика Великих держав в Китаї. [55] Автор особливу увагу приділяє англо-китайським відносинам і політиці Англії, як ключового гравця в регіоні, а так само головного торговельного партнера Китаю в даний історичний період. У статті «Експансія США на Далекому Сході в 50-70-ті рр. XIX ст.» їм розглядається американський чинник як стимул до подальшої ескалації нарощування економічної і військової присутності інших Великих держав на Далекому Сході, зокрема в Китаї. [56] Втручання США на його

думку, послужило подальшому втручання Англії на китайський ринок, стало справжнім початком «політики відкритих дверей» в Китаї. У статті «До історії зовнішньої політики Росії на Далекому Сході в XIX в.», автор розкриває російсько-англійські протиріччя на Далекому Сході, протиставляє політику проведену в Китаї Англією політиці, яку проводила Російська імперія, роль англійської дипломатії і англо-китайських взаємин в провокуванні Ілійської кризи . [54]

У роботі колективу авторів «Історія економічного розвитку Китаю, 1840-1948 рр.» під редакцією Л.Н. Лебединського, проводиться одне з перших комплексних досліджень економіки Китаю в період від Першої опіумної війни до проголошення КНР. [43] Особлива увага приділяється дослідженню проникнення англійського капіталу на китайські ринки, руйнування традиційних економічних структур китайського суспільства, розвиток капіталізму в Китаї як фактор співпраці і нееквівалентного обміну Китаю та Англії.

Наступною слід вказати роботу Дементьєва Ю.П. «Колоніальна політика Франції в Китаї і Індокитаї в 1844-1862 рр.». [31] Хоча книга і присвячена французькій експансії і колоніальній політиці Франції в Китаї і Індокитаї, вони розглядаються дослідником в контексті англо-французької колоніальної гонки на Далекому Сході. У роки Другої опіумної війни Англія і Франція діють спільно, в той же час намагаючись обігнати свого союзника по війні в проникненні на китайський ринок і отримання додаткових пільг в Китаї.

З інших робіт, пов'язаних з відносинами Англії-Франції-Китаю, слід відзначити «Політику Франції в Китаї в кінці XIX ст.» Корякова В.П. [46] У роботі показується як конкуренція Англії і Франції в Південному Китаї протягом останньої третини XIX століття штовхала Англію на підтримку антиколоніальних устремлень імперії Цин по відношенню до Франції.

У статті Думана Л.І. «Традиції у зовнішній політиці Китаю» досліджується еволюція китайської зовнішньополітичної доктрини, злам

усталених традицій під впливом опіумних війн і відкриття Китаю Англією, виникнення нової системи міжнародних відносин у Східній Азії. [32] Особлива увага приділяється інерції колишнього зовнішньополітичного курсу імперії Цин вже в новий період її історії, вплив цієї інерції на складання англо-китайських взаємин і подальший провал політики самоусілення.

Вагомий внесок у дослідженні імперії Цин 1840-1870-х рр. вніс Люшечкін В.П. Він займався дослідженням Тайпінської держави і її зовнішньої і внутрішньої політики. У своїй роботі «Селянська війна тайпінів», Люшечкін досліджує взаємини між Англією, Китаєм і тайпінської державою, продовжуючи працю Г.С. Кара-Мурзи. [36] Використовуючи нові опубліковані китайські і англійські джерела того періоду, він розкриває дипломатичне підґрунтя тих чи інших поступок Британії спочатку по відношенню до тайпінів, а потім імперії Цин, показує деструктивний характер втручання Англії у внутрікитайські проблеми. Він продовжує оцінку втручання Англії як виключно негативного в своїй статті, присвяченій Китаю часів Опіумних війн. [37]

За радянських часів проблеми колоніальної експансії Англії в Східній Азії приділялася особлива увага. Важливим дослідженням колоніальної політики Англії в Китаї та Азії є робота Клименко Н.П. «Колоніальна політика Англії на Далекому Сході в середині ХІХ ст.». [45] У ній автор завдяки великій кількості англійських статей, мемуарів, звітів та інших джерел демонструє хижацький і однобічний характер взаємин Англії і імперії Цин. Політика Англії в Китаї розглядається як частина загальної азіатської політики Британії спрямованої на розширення ринків збуту своєї продукції, «вирівнювання» торговельногo балансу, а так само конфлікту Британії з іншими Великими державами за Азіатські ринки.

Серед дослідників економіки Китаю та її трансформації в результаті «відкриття Китаю» і політики самопосилення слід виділити О.Е. Непомніна. У своїй роботі «Економічна історія Китаю (1864-1894 рр.)» Він показує взаємозв'язок між зубожінням селянства, зростанням бідності,

нерівноправними торговельними договорами і розвитком капіталізму в імперії Цин. [58] Особливу увагу він приділяє процесу формування компрадорської буржуазії морських районів Китаю, їх поступову інтеграцію в політику імперії Цин, а також ролі Англії в цьому процесі, формування англійського лобі при цинському дворі. Надалі розвиток цих ідей вже в соціально-політичному ключі знайшов своє відображення у VI томі «Історії Китаю з найдавніших часів до початку XXI століття» під його редакцією. [43]

Дослідженню впливу іноземного капіталу на Китай так само присвячена стаття Хохлова А.Н. «Іноземний капітал в Китаї: торгівля, підприємницька діяльність і банківська справа (друга половина XIX ст.)». [64] У ній автор доводить особливе становище англійського капіталу майже у всіх сферах китайської економіки до кінця XIX століття в порівнянні з капіталом інших іноземних держав і самого Китаю.

В роботі Зарецької С.Є. «Зовнішня політика Китаю в 1856-1860 рр. Відносини з Англією і Францією », крім безпосереднього аналізу англо-китайських відносин даного періоду, розкриваються так само ті особливості англо-китайських взаємин, що будуть їм притаманні аж до кінця 1940-х рр. [34] Зокрема розкриваються такі важливі питання як контроль китайської таможні з боку Західних держав, введення права екстериторіальності, консульства, їх роль і функції, а так само питання про концесії.

Цією ж проблематики особливостей англо-китайських взаємин закладених в «опіумний період» китайської історії і продовжували своє існування в тому чи іншому вигляді до 1940-х рр. присвячена робота відомого радянського дослідника Китаю А.С. Іпатової «Агресивна політика Англії в Китаї і перша "опіумна "війна 1840-1842 рр.»». [38] Їй же опубліковано монографію «Політика "закритих дверей" Цинів: політика "самозахисту" або "самогубства держави": До постановки питання в сучасній історіографії КНР », присвячена питанням інтерпретації в сучасній китайській історіографії проблем «закриття» і «відкриття» Китаю, ролі Західних держав в історії Китаю і англо-китайських взаємин зокрема. [39]

Тема англо-китайських взаємин так само цікавила і видного радянського сходознавця Сладковський М.І. У своїй роботі «Китай і Англія», він аналізує на підставі величезного масиву джерел і літератури історію взаємин Англії та Китаю від перших контактів до 1970-х рр., особливо виділяючи період 1840-1896 рр. [60]

З точки зору розвитку міжнародного права історіографія англо-китайських взаємин знайшла своє відображення в роботі Ротштейна Ф.А. «Міжнародні відносини в кінці ХІХ століття.» [59], Тихвінського В.Л. «Китай і сусіди в Новий час» [61], а так само в 2-му томі «Історії дипломатії» В.М. Хвостова. [63]

Надалі російська історіографія частково відійшла від марксистського погляду на історію Китаю, переходячи поступово або на світ-системний підхід або на цивілізаційний, або на еkleктику. У той же час, не можна заперечувати спадкоємність між сучасною російською історіографією англо-китайських відносин 1860-1870-х рр., і радянською історіографією. Важливим фактором стало більш широке використання іноземної літератури і розширення джерельної бази.

У ІV томі «Історії Сходу» під редакцією Р.Б. Рибаківа відбувається аналіз англо-китайських взаємин 1860-1870-х рр. і як конфлікту між традиціоналістською державою і капіталістичною, і як конфлікту цивілізацій. [40] Автори розглядають відносини Китаю з точки зору різних підходів, в той же час схилиючись більше до трактуванням радянської історіографії.

В «Історії Китаю», під редакцією Меліксетова А.В. англо-китайські взаємини трактуються і в дусі радянської історіографії, і з позицій цивілізаційного підходу. [41] У книзі Айрапетова О. Р., присвяченій зовнішній політиці Російської імперії 1801-1914-х рр., щодо Далекого Сходу багато в чому простежується вплив дореволюційної російської історіографії щодо оцінок англо-китайських відносин і ролі Росії в політиці в Східній Азії. [26] Так само представляє інтерес стаття Ільїної М.В., в якій досліджується залежність Британії від її колоній з точки зору світ-системного підходу. [35]

Підводячи підсумок російської і радянської історіографії англо-китайських взаємин 1860-1870-х рр., можна виділити наступні періоди:

1) Початковий період розвитку, від зародження історіографії питання з аналізу поточної політичної ситуації на Далекому Сході, до робіт Васильєва. Можна відзначити багато в чому утилітарний характер досліджень, а так само наявність імперіалістичних і колоніальних впливів у вивченні питання у дослідників;

2) Радянський період розвитку історіографії питання, витoki якої слід шукати в статтях Маркса і Енгельса з цієї проблематики. Слід зазначити її упор на соціально-економічний аспект, на нерівноправність англо-китайських взаємин, на приботок одного боку за шкоди іншого, проблему колоніалізму і генези капіталізму і т.д. ;

3) Сучасний російський період розвитку історіографії проблеми, який характеризується відсутністю диктату одного підходу до вивчення питання, спроб синтезу різних підходів, розширення історіографії та джерел за рахунок більш широкого доступу до зарубіжної історіографії та архівів.

Тематика англо-китайських взаємин користувалася великим попитом ще в кінці XIX-го століття в історіографії Англії, США і Китаю. У кожній з країн її розвиток пов'язувалося з різними причинами: в Англії з бажанням подальшого захоплення китайського ринку і остаточного перетворення Китаю в свою напівколонію, згодом же тематика англо-китайських відносин в XIX столітті перестала бути популярною в англійській історіографії; в США зі спробами відтіснити Англію з Китаю, і самим розширити в ньому свою економічну присутність; в китайській же історіографії це пов'язувалося з ростом антиколоніального, національно-визвольного руху в нових умовах, з засвоєнням західної традиції історіописання і застосуванням його до своїх поточних потреб.

Англійська історіографія починалася з безпосередніх учасників подій. Серед перших робіт присвячених темі англо-китайських взаємин, слід назвати книгу англійського політика і дипломата в Китаї В. Чірола, «Далекосхідне

питання». [68] У ній він викладає свої спогади про роботу на дипломатичній службі в Китаї, а так само розмірковує про перспективи, минуле, сьогодення і майбутнє англо-китайських відносин. Грунтуючись на своїх спогадах про службу в Китаї, Чірол закликає до подальшої експансії в Азії, вказуючи на цивілізаторську місію Британії, а так само активні дії Японії, США і Росії в регіоні в останні роки.

Інший британський політик, Г.Н. Керзон в роботі «Проблеми Далекого Сходу, Японія-Корея-Китай» описує політичні, соціальні та економічні умови в Японії, Китаї, Кореї, Тонкіні, Аннама, Кохінхіні, Камбоджі і Сіамі, а також – народи що населяють їх. [71] Він так само докладно описує і критикує попередню політику Британії в регіоні, і як і Чірол закликає до експансії Британії в регіоні.

Цінною працею є об'ємна книга Морзе Х.Б. «Міжнародні відносини Цинської імперії». [80] У ній автор дає британську оцінку подій, що відбуваються в Китаї з 1840-х рр., розбирає організацію і роботу портів Гонконгу, Макао, Гуанчжоу, досліджує обсяги торгівлі, питання мит і так далі.

Робота Колквухона А.Р. «Проблема в Китаї і Британська політика», представляє з себе докладний аналіз британській політиці в Китаї до повстання іхетуаней. [69] У ній автор намагається виставити це як закономірний підсумок надмірно пасивної британської політики по відношенню до Китаю.

Право екстериторіальності англійців у Китаї було досліджено А. Мічі в роботі «Англійці в Китаї в вікторіанську епоху на прикладі кар'єри сера Резерфорда Олкока». [79] На підставі біографії англійського дипломата і періпетій його кар'єри досліджується стан британців в Китаї, аналізуються привілеї англійців в Китаї і величезні прибутки, які приносить Китай англійським чиновникам, працівникам посольств, дипломатам і капіталістам.

Важливою працею з історії формування митних інститутів в Китаї 1860-1890-х під керівництвом Р. Харта є дослідження С.Ф. Райта «Харт і китайські митниці». [87] На підставі архівних матеріалів митниць, Райт написав монографію про роботу англійських митниць в період 1860-1890-х, роль

опіуму і та вивозимі з Китаю Британією суми, «контактування» з чиновниками, переговори між начальниками митниці, консулами і дипломатами і так далі .

Контроль Британії над фінансовою системою Китаю в останній третині XIX століття досліджував Оверлей Т.У., в роботі «Іноземний фінансовий контроль в Китаї». [83] Велика частина роботи присвячена періоду після японо-китайської війни і повстання іхетуаней, проте висвітлюється так само встановлення опосередкованого фінансового контролю над імперією Цин вже після Другої опіумної війни, в роки політики самопосилення.

Більш серйозні успіхи (і інтерес до теми) мала американська історіографія, яка починає особливо інтенсивно розвиватися з 1940-х рр.

Видатним американським дослідником Китаю, і особливо англо-китайських взаємин XIX століття є Дж. К. Фербенк. У своїй роботі «Торгівля і дипломатія на узбережжі Китаю. Відкриття портів Договору, 1842-1854 рр. » він розглядає питання співвідношення між зростанням торгівлі Китаю з Британією та іншими західними державами, і жахливим зростанням бідності в інших частинах Китаю. [73] Фербенк аналізує торгову політику Великобританії і порівнює її з відкритим грабунком. Під його редакцією так само пізніше виходить другий том Кембриджської історії Китаю, присвяченій пізньої імперії Цин, в якій аналізується відкриття Китаю Англією, їх взаємини, а так само наслідки для Китаю та Англії від їх встановлення. [86] В іншій своїй роботі «Китай: Нова історія», Фербенк продовжує детальний аналіз англо-китайських взаємин другої половини XIX століття на підставі нових джерел. [72]

Проблема взаємовідносин Британії та Японії, Британії та Китаю, Японії і Китаю розглянута в роботі Дж. Фокса «Британія і Японія 1853-1883 рр.». [74] У ній на підставі великого корпусу дипломатичній документації розглядається питання про роль Японії в далекосхідній політиці Британії як союзника в протистоянні з США, Францією і Росією в Китаї, а також політика лавіювання Англії між Японією і Китаєм з початку 1870-х рр. Схожа проблематика

піднімається так само в роботах І. Ніша «Зовнішня політика Японії» [81] і «Англо-Японський альянс» [82], а так само в роботі Сузукі Ю «Британія, Японія і Китай 1876-1895: Східноазійські міжнародні відносини до першою японо-китайської війни». [85]

Питання про роль опіумного лобі в англо-китайських взаєминах піднято в роботі Е. Ле Фавора «Західне підприємство в Китаї в кінці Цин: вибірковий огляд операцій Джардін Метіссон компанії, 1842-1895 рр.». [77] У ній автор проаналізувавши доступну документацію Джардін Метіссон компанії доводить величезну прибутковість опіумного бізнесу в Китаї, який служив одним з найважливіших чинників відтоку срібла з Китаю до Англії.

Питання діяльності британських банків і контролю ними китайської фінансової системи, роль Шанхая і англійських селтльмент розглядається в роботі Н. Хореша «Набережна Шанхая і за її межами: британські банки, випуск банкнот і грошово-кредитна політика в Китаї, 1842-1937 рр.». [76]

Економічної складової англо-китайських взаємин з ХІХ-го століття по середину ХХ, присвячена так само праця Дж. Т. Претта «Великобританія і Китай». [84] У дослідженні Е.М. Гулла «Британські економічні інтереси на Далекому Сході.» розглядається експансія Британії в Східній Азії протягом ХІХ століття. [75]

Більш сучасною працею по історії роботи британської митниці в Китаї і її ролі в англо-китайських відносинах, що включає в себе раніше недоступні джерела з китайської сторони, є «Наріжний камінь британської імперії в Китаї: морська митна служба Китаю», Д. Брунера. [67] Робота містить величезну кількість статистичних даних, схем і діаграм.

Книга Р.А. Бікерса «Битва за Китай: іноземні дияволи в імперії Цин, 1800-1914 рр.» містить об'ємний узагальнюючий матеріал з історії протистояння Великих держав у Східній Азії і в Китаї зокрема. [66]

В роботі К.Л. Лодвік «Хрестоносці проти опіуму: протестантські місіонери в Китаї, 1874-1917 рр.» досліджується взаємини і конфлікт інтересів

протестантських місіонерів і британських торгових кіл, що займаються продажем опіуму. [78]

Наступною важливо відзначити статтю Х. Кокса і Ю Чана «Мінливий характер китайсько-іноземних ділових відносин, 1842-1941 рр.», В якій через призму розвитку капіталізму в Китаї розглядається зміна у відносинах між китайським чиновництвом, буржуазією та іноземним капіталом. [70]

Китайська історіографія англо-китайських взаємин так само починається з кінця ХІХ - початку ХХ століття.

Однією з перших робіт на тему англо-китайських взаємин є робота відомого китайського літератора, історика, філософа і політика Лян Цичао «Лі Хун-чжан або політична історія Китаю за останні 40 років.». [48] Мабуть головною її цінністю є переймання китайської історіографією методології європейського історіописання, на противагу традиційному конфуціанському історіописанню Китая. Що стосується змісту, то в дослідженні поєднується як трактування англо-китайських взаємин як антагоністичних, так і визнання заслуг Британії в реалізації політики самопосилення в Китаї. При цьому робота має яскраво виражену політичну спрямованість.

Однак сучасний погляд на англо-китайські взаємини 1860-1870-х рр. були закладені вже в період становлення Китайської Народної Республіки, двома видатними китайськими істориками-марксистами. Перша робота, Ху Шена, «Агресія імперіалістичних держав в Китаї», розглядає англо-китайські взаємини в руслі марксизму. [65] Для її створення було використано величезну кількість джерел, головний акцент робиться на нерівноправність, односторонній диктат і підневільне становище китайського народу, відданого своєю владою і проданого поміщиками, чиновниками і компрадорської буржуазією. При цьому визнається прогресивність змін, що відбувалися в китайському суспільстві в порівнянні з попередньою, феодальною формацією. Друга робота, історика Фань Веньляня, «Нова історія Китаю», присвячена переосмисленню історії Цин в руслі марксизму. [62] На відміну від Ху Шена, Фан Веньлян оцінював англо-китайські взаємини винятково як руйнівні, які

принесли Китаю лише руйнування. Те невелике, що Китай отримав від Західних держав діставалося не народу, а експлуататорам, народ же жив у злиднях. Обох істориків об'єднувало визнання «століття принижень» 1840-1949 рр., яке з тих пір міцно увійшло в історіографію КНР.

Іншою важливою працею, що висвітлює англо-китайські відносини з позицій нової китайської історіографії була праця історика Лю Даняня «Історія американської агресії в Китаї». [47] У дослідженні на багатому джерельній матеріалі через призму американської експансії в Китаї в ХІХ столітті загальний клубок протиріч на Далекому Сході, в центрі якого знаходиться Китай. Англо-китайські взаємини розглядаються як відносини грабіжника і жертви, а кредитування Китаю в роки політики самоусілення лише як засіб отримати прибуток за рахунок дешевої робітничої сили.

Зараз китайська історіографія відходить від таких радикальних трактувань, про що, зокрема, свідчить стаття Ван ХунХуа «Китай і міжнародне співтовариство», в якій процес інтеграції Китаю в міжнародну політику розглядається не так однозначно, як раніше, і крім руйнувань викликаних колоніальною політикою Англії в 1860-1870 рр. відзначається і прогресивність впровадження нових технологій в ході політики самопосилення. [29]

Таким чином можна зробити висновок, що процес розвитку зарубіжної історичної науки триває. У початковий період історіографії проблеми англо-китайських взаємин 1860-1870-х рр. величезна кількість досліджень публікувалася в Англії. Дослідження ці носили суто утилітарний, колоніальний характер, і після втратою Англією своїх позицій в Китаї, заснуванням КНР, деколонізацією і початком Холодної війни, ця тема з часом втратила свою популярність.

Навпаки, починаючи з 1940-х рр. в США, в міру закріплення своїх позицій як Сверхдержави активно займається дослідженням історії англо-китайських взаємин ХІХ століття. Історіографія США цього періоду дала світу безліч серйозних досліджень і фахівців. Багато в чому успіх пов'язаний з доступом фахівців США в англійські архіви. Особливо слід виділити Д.К.

Фербенка, що дав детальний аналіз політики Великобританії та її торгово-промислових кіл в Китаї XIX століття.

Перші кроки китайської історіографії в сторону дослідження англо-китайських взаємин 1860-1870-х рр. були зроблені ще на початку XX століття. Новий етап досліджень почався після утворення КНР. Початкова історіографія англо-китайських взаємин, як і в СРСР, відбувалася в руслі робіт класиків марксизму. Характерною її рисою був багатий джерелознавчий матеріал, а так само різко негативна оцінка англо-китайських відносин в принципі, як відносинам напівколонії і імперіалістичної держави. Ключовим в аналізі англо-китайських взаємин був імперіалістичний вузол протиріч на Далекому Сході між Великими державами. Надалі відбувалося поступове переосмислення в сторону не настільки категоричних оцінок, і принаймні визнання ролі Британії в процесі модернізації Китаю в період політики самоусілення.

Виходячи з усього вищевикладеного, можна зробити наступні висновки: вивчення англо-китайських взаємин 1860-1870-х рр., а так само колоніальної експансії Англії мало багату традицію як в Британії, США, СРСР, КНР. Незважаючи на дискусійність в історичній науці цього періоду, а так само важкодоступність джерел, він до цих пір залишається актуальним в силу його важливості для історії Китаю. Тематика англо-китайських взаємин 1860-1870-х рр. майже ніколи не втрачала своєї актуальності (за винятком Британії).

Як видно з аналізу історіографії, основними питаннями, які піднімали дослідники, були питання економіки (Китаю, Англії) і міжнародних відносин на Далекому Сході як в цілому, так і в більш вузькому сенсі (англо-китайські взаємини).

Була досліджена історіографія проблеми в Російській імперії. Показан в основному утилітарний характер її досліджень, а так само наявність імперіалістичних і колоніальних впливів у вивченні питання у дослідників, а так же формування непередвзятого підходу в изучении вопроса.

Була досліджена історіографія проблеми в СРСР. Досліджено вплив на радянську історіографію праць Маркса и Енгельса з цієї проблематики. Позначений її упор на соціально-економічний аспект, на нерівноправність англо-китайських взаємін, проблему колоніалізму і генези капіталізму. Поступово, по мірі розширення джерельної бази, і поглиблення вивчення питання, радянські дослідники відходять від оцінок, що дали англо-китайським відносинам в свої статтях Маркс і Енгельс.

Була досліджена історіографія проблеми в сучасній російській історіографії. Виявлено її прагнення до синтезу, в наслідок відсутності диктату одного підходу до вивчення питання, розширення історіографії та джерел за рахунок більш широкого доступу до зарубіжної історіографії та архівів. У деяких сучасних російських дослідженнях простежується вплив дореволюційної російської історіографії.

Була досліджена зарубіжна історіографія проблеми (англійська, американська, китайська). Виявлено їх основні риси. Можна розділити історіографію цієї проблеми на 3 умовних категорії: колоніальна історіографія, позитивістська історіографія, марксистська історіографія. Перша була поширена у Великобританії аж до кінця Другої Світової Війни, а також у дореволюційній Росії. Друга в США в період з 1940-х рр. Третя в СРСР, КНР, частково в сучасній Росії. У цілому дослідники усіх чотирьох країн зробили величезний внесок в дослідження зазначеної теми.

Розділ 2

АНГЛО-КИТАЙСЬКІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ У ПЕРІОД ПЕРШОЇ ТА ДРУГОЇ ОПІУМНИХ ВІЙН

До середини XVII століття на Далекому Сході панувала китайська традиційна модель зовнішніх відносин. Вона була кітаєцентричною. Особливість кітаєцентризму полягала в тому, що відкидалася сама можливість наявності інших ціннісних орієнтирів, крім китайського, вибудованого в душі конфуціанської традиції.

Основи зовнішньополітичної традиції Китаю, ґрунтуючись на письмових джерелах, можна простежити в епохах Чуньцю і Чжаньго (VIII-III ст.), коли починає складатися ієрархія між чжоуським Китаєм, іншими китайськими царствами і оточуючими народами. Міф часів династії Чжоу про імператора як «сина неба», виконавця його волі, як мудрого правителя, за допомогою якого китайці взаємодіють з макрокосмом, і "варварської периферії" став однією з основних уявлень конфуціанства про месіанську роль китайців і про неповноцінність варварів. Ці погляди мали істотний вплив на розвиток зовнішньополітичної доктрини Китаю на всьому протязі його історії. В імперському Китаї конфуціанство грало роль ідеології, в рамках якої народ отримував базові уявлення про світ, його устрій, роль китайців в ньому. [32, с. 33-34]

В рамках цього вчення, в політичній культурі Китаю на багато століть вперед запанувала система категорій, заснована на ідеалізації етичного компонента політики. Згодом, вона закріпилася і в державах, які увійшли в китайську сферу впливу. При цьому, «варвари» не підлягали суду конфуціанськими категоріями, і їх необхідно було з точки зору китайців приводити до покірності і підпорядкування всіма доступними методами. Імператор як носій мандата неба виступав в ролі єдиного правителя на Землі, носія надприродної чесноти «де», що з'єднував в собі як верховну громадянську, так і військову владу, яка повинна була бути необмеженою, що обґрунтовувалося його додатковою функцією верховного жерця, посередника

між небом і землею, гарантом гармонії. Небом на нього була покладена функція просвіти варварів, розповсюдження китайської культури і цивілізації в її китайському розумінні на них. [43, с. 3-4]

Одночасно з політогенезом, вибудовуванням державної і суспільної ідеології, відбувалося оформлення правил та практик у зовнішній політиці і зовнішніх зносинах Китаю, через що пристрій зовнішньої політики багато в чому копіювало систему пристрою самого Китаю. На початковому етапі імперського періоду, в правління династій Цинь і Хань, не було розмежувань на внутрішню і зовнішню політику, згідно конфуціанським поглядам «істинний правитель нічого не считат зовнішнім», а піднебессі були не тільки території китайської імперії, а й весь світ. «Варвари» ж, определялись по сторонах світу на яких вони проживали, наприклад «східні варвари», «північні варвари» і т.д. [32, с. 29-30]

Китаєцентризм як зовнішньополітична парадигма взяв гору відразу ж після об'єднання Китаю. Виходячи з цієї концепції в початкові періоди своєї історії, Китай не був стурбований демаркацією кордонів, бачачи обґрунтування цього в конфуціанській доктрині про «Небесному мандат». У той же час, це служило обґрунтуванням для зовнішньополітичної експансії Китаю. У періоди ослаблення центральної влади, і завершення чергового династичного циклу, уявлення про право імператора на всю землю під небом відходило з обговорень на другий план, в періоди початку нового циклу і становлення нової династії знову ставилося на чільне місце. Проте, навіть в періоди ослаблення і розрухи, уявлення про неповноцінність «варварів» панували в середовищі шеньши і аристократії. Ці уявлення знаходили своє вираження в системі «данницьтва», яка почала складатися в епоху династії Тан. [43, с. 4-5]

Система данницьких держав була заснована на наступних принципах: дотримання чітко встановлених норм ритуалів в зносинах васала і сюзерена, з використанням в офіційному листуванні виразів абсолютного панування і абсолютного підпорядкування, обдарування титулатурі і чиновницьких рангів

правителям даннических держав, відправка данину дарів, і відповідні дари з боку Китаю і так далі. Відмінність Китаю від європейських середньовічних держав, які так само активно використовували систему васалітету, складалося в опрацьованості ритуальної частини, яка за століття набувала мінімум нововведень. [29, с 17] Через збереження цього інституту, і його визначального значення в політичній ситуації на Далекому Сході, можна вважати його однією з фундаментальних основ міжнародних відносин в регіоні. За охопленням територій вона була порівнянна з європейською.

Обов'язковими елементами системи даннических держав були: входження в «китайський світ» і прилучення до культури за допомогою ритуалів і церемоніалу; видача «варварам» грамот, печаток та інших відзнак на правління в своїх землях; включення в китайську чиновницьку систему з видачею відповідного рангу; переймання китайських систем управління, адміністративного поділу, календаря з датуванням за роками правління імператора Китаю; відправка в встановлені китайською стороною терміни посольств до двору імператора, а так само регулярні привітання у зв'язку з тими чи іншими подіями правління і життя імператора; відправка дарів-данини місцевою продукцією і практика «відповідних дарів» з боку Китаю; можливість вести торгівлю в столиці і на кордоні Китаю. [33, с. 9]

При цьому основним в цих відносинах не була матеріальна сторона у вигляді дарів і торгівлі. Головним була легітимація правлячої династії і імператора за посередництвом ритуалу і слідування традиціям. Некитайські династії, щоб легетимувати свою сумівну владу, намагалися простежувати за дотриманням ритуалу і китайського церімоніала з більшою строгістю, ніж самі китайські династії, відстоювали концепцію про безспірне перевагу традиційної китайської культури над культурою інших народів.

Контроль над зовнішніми зносинами відбувався через відомство церемоній, яке уважно стежила за виконанням «варварами» ритуалів перед аудієнцією. За невиконання ритуалу, незрозумілого для європейських місій і принизливого, посольства видворялися, а зв'язки з державами, які були

надіслані місію припинялися за «непокору». Були чітко прописані регулярність посольств і розміри «дарів». [35, с. 8] Періодичність посольств варіювалася від рази в рік, до рази на 10 років, або ж терміни взагалі не фіксувалися (у випадку з європейцями). Данничеські держави, особливо Корея і В'єтнам, намагалися відправляти посольства якомога частіше. З'являлися і фальшиві посольства, які видавали себе за офіційні з метою отримання «відповідних дарів» в шовку, чаї та порцеляні, що перевершували у вартості дари поставляються державами-данниками. Для держав Центральної Азії і Тибету, це був свого роду вигідний спосіб вести торгівлю. Економічної неефективності даної системи для Китаю сприяла і корумпованість шеньши, боротьба з фальшивими посольствами та зростанням кількості держав-данників не давала результату. Конфуціанська ж традиційна історіографія трактувала збільшення кількості данників і посольств як зростання могутності імперії, записуючи мало не кожне зустрінуте Китаєм держава в данника. Держави-данники позначалися за сторонами світу: Корея була східним данником, В'єтнам - південним данником і так далі. [39, с. 10]

Норми та інститути традиційного кітаєцентричного порядку виконували на протязі століть функцію забезпечення стійкості і передбачуваності в Східній Азії. Незважаючи на відмінності в розумінні поняття відносин васал-сеньйор з європейським, ці відносини не можна вважати номінальними тому імператорський Китай протягом століть успішно виконував функції верховного арбітру і гаранта стабільності в регіоні. Підставою для цього служили як цілком очевидні величезні розміри Китаю в порівнянні з оточуючими державами, його економічна та військова міць, так і високий рівень його культури. Він виступав донором культури для оточуючих його держав і народів, служив для них джерелом розвитку. Через однобічності зв'язку з цим, Китай вважав що йому нічого переймати у інших народів, і це набагато визначило його неготовність до зіткнення з європейською цивілізацією.

Держави, що увійшли в китайську сферу впливу, згодом усвідомили вигоди, які можна отримати з неї. Вони так само використовували її для легітимації своєї влади. Залучення до китайської культури і системи управління відбувалося як насильницькими з боку Китаю, так і ненасильницькими методами. У випадку з В'єтнамом, незважаючи на регулярні вторгнення з боку Китаю, для опору його агресії він змушений був переймати його систему управління. [46, с. 303-304] Видача інвестиції з боку Китаю була приводом для втручання в справи держав-данників, зокрема в питаннях про престолонаслідування, боротьбі партій і т.д. З одного боку це було в інтересах Китаю для контролю над курсом держав-данників, з іншого це було на руку місцевим елітам, які використовували китайський фактор у своїй внутрішній боротьбі. [47, с. 26-27] У разі загрози нападу, держави-данники використовували сюзеренітет Китаю як фактор блефу, або ж отримували від нього військову допомогу в умовах війни. Таким чином вони отримували за рахунок Китаю перевагу на зовнішньополітичній арені, яке визначалося становищем в Китаї і відносинами з державою-данником.

Коли підходив к кінцю черговий династичний цикл, починалася війна між державами-данниками, або відбувалися суперечки про порядок престолонаслідування, то держави-данники, зокрема Корея, Японія, в меншій мірі В'єтнам, виступали охоронцями конфуціанських порядків. Так само держави-данники, наприклад Таїланд, В'єтнам, Японія, самі активно нав'язували іншим державам відносини васал-сюзерен за зразком китайських.

Беручи до уваги ці фактори, не можна вважати систему держав-данників виключно як нав'язану силою і страхом систему панування Китаю над державами-данниками. В обмін на визнання відносин «пан-слуга» і дотримуючись ритуалів встановлених Китаєм, вони отримували безпеку і гарантію стабільності, захист свого правління від внутрішніх і зовнішніх загроз. До XIX держави входили в китайську сферу впливу і систему держав-данників не знали інших моделей міжнародних відносин. Система держав-данників перестала працювати після загарблення Китаю маньчжурською

династією, а остаточно зникла після відкриття Китаю західними державами, які Китай не міг включити в сферу свого впливу. [44, с 2-3]

Початок контактів Китаю з західними державами почалося ще за часів династії Мін, і не уявляли тоді Китаю серйозної небезпеки. Спроби іноземців домогтися привілеїв у торгівлі отримували відмову з боку уряду імперії Мін, а так само заборонялася приватна торгівля з «західними варварами». Подібні заходи імперії Мін приводили лише до скорочення зовнішньої торгівлі, але не могли зупинити проникнення іноземців в Китай, головним чином за допомогою місіонерів. Місіонери, тим не менш, не отримали успіху в зв'язку з силою конфуціанства як ідеології, яка стримувала поширення християнської релігії. Традиції здавалися непорушними, і лише після докорінної ломки традиційного порядку в першій половині XIX століття стало можливим поширення християнства. [44, 4-5]

Особливе місце серед міжнародних відносин Китаю займало Московське царство, як держава інтегрована в систему європейських міжнародних відносин, але яка має з Китаєм кордон. При імперії Мін спроби Московського царства встановити дипломатичні відносини закінчилися нічим. Грамота мінського імператора, послана в 1619 році російському царю, через незнання китайської мови була прочитана тільки в 1675 році. Контакти були встановлені тільки за часів імперії Цин, при цьому Цин, що вважала себе правонаступницею Мін, вже давно вважала Московське царство своєю державою-данником. В цьому проявлялося використання конфуціанських принципів для своєї подальшої експансії. Через неприйняття ритуалу коутоу, і в цілому китайського етикету, не дивлячись на численні спроби встановлення дипломатических відносин, вони найчастіше закінчувалися невдало. [35, с. 15-16]

На відміну від Західних держав, Російською імперією до XIX століття з Китаєм був укладений ряд договорів про демаркацію кордонів і торгівлі на прикордонних ділянках і через Монголію. З 1715 року в Пекіні діяла Руська духовна місія. Російська духовна місія в Пекіні фактично виконувала функцію

посольства. Незважаючи на це, хотіла Російська імперія чи ні, вона вже була вбудована в китайську систему держав-данників, в її маньчжурській інтерпритації, що знаходило своє вираження і в договорах. Згідно до Кяхтінського трактату 1727 р було визначено, що росіяни можуть прибувати в Кяхту на умовах не частіше 1 каравану в 3 роки в складі не більше 200 чоловік, а стаття 6-я жорстко визначала порядок ведення дипломатичного листування між монархами двох країн по схемою: Сенат - генерал-губернатор Східного Сибіру в Тобольську - китайський губернатор (Цзяньцзюнь) в Улясутаї - Ліфаньюань. [12]

Так згідно з китайською системою міжнародних відносин, Російська імперія була проти своєї волі включена в категорію держав-данників: нового «варвара», за допомогою церемоніалу включалася в систему держав-данників, домагалася формального визнання верховенства китайського імператора і непорушного дотримання його волі. [44, с. 1-2]

Китай досить швидко усвідомив важливість торгівлі з Китаєм для Західних держав, тому часто використовував це як привід для тиску на «заморських варварів». Після заборони зовнішньої торгівлі в 1757 році, і переходу до політики самоізоляції, імперія Цин зберегла торгівлю через Кяхту і Гуанчжоу, зробивши їх новими винятками з традиційної парадигми китайської зовнішньої політики. Особливістю ситуації з імперією Цин, була неможливість поступитися на словаї принципами пристрою зовнішньої політики, без втрати обличчя перед власними підданими і васалами. Особливої гостроти цього моменту додавало те, що маньчжурська династія була завойовниками Китаю, і місцеве населення не відчувало до неї симпатії, виключаючи конфуціанську шанобливість, яка могла зникнути виходячи з втрати небесного мандата. [33, с. 5-6]

Проте, якщо маньчжури слідували лише традиціям лише на словах, то китайці продовжували відстояти традиції давнини на справі. У період тайпінського повстання, яке проголосило своєю релігією християнство, тривала апеляція до старовини і традицій, реконструкція по давньокитайським

трактатам звичаїв, порядків і ритуалів, що панували в Стародавньому Китаї, що дивувало англійців, які прибували з місією до двору небесного владика.

Підводячи підсумки, можна зазначити, що Китайська традиційна модель міжнародних відносин на Далекому Сході була адаптована за часів маньчжурської династії для подальшої експансії в Східній Азії. Тому ситуація на XIX ст. була проявом кризи не традиційної моделі, а маньчжурського режиму. Зберігаючи традиційну китайську риторичку, на практиці вона відійшла від традиційних принципів зовнішньої політики Китаю. Імперія Цин, як некитайська, намагалася виправдати за допомогою конфуціанства своє правління перед китайським населенням.

З 1644 року прийнято відраховувати початок правління імперії Цин в Китаї. Маньчжурська династія Цин представлялася китайцям завойовниками, які проводили антикитайську політику, і розставляли на керівні посади в державі вихідців з Маньчжурії, і примкнувши до них під час завоювання китайцям, монголам і корейцям. При цьому, династія Цин продовжувала і посилювала ізоляціоністську політику імперії Мін, але в більших масштабах.

З часів Англійської буржуазної революції, коли класи-союзники (джентрі, буржуазія і нове дворянство) захопили владу в країні, Англія починає ставити в центр своєї зовнішньополітичної доктрини інтереси своєї буржуазії, тоді ще мануфактурного періоду, в той час як решта Європи тільки переходить до етатистської монархії за прикладом Франції. Єдиним її економічним конкурентом залишається олігархічна Республіка Сполучених провінцій, але й вона до кінця XVII століття втрачає свої позиції в результаті англо-голландських війн і війн зі Францією. Усе XVIII століття Англія нарощує свій добробут через збільшення свого товарообігу з колоніями і європейськими державами, і як наслідок, у зв'язку з розвитком виробничих сил на своїй території. Війна за незалежність в США лише підштовхує Анлію до захоплення нових колоній для компенсації втрат. Вже до закінчення Семирічної війни Англія панує на морях, забезпечуючи безпеку своїх торгових перевезень. Все це призводить до того що Англія стає країною класичного

капіталізму, де вперше в світовій історії сталася справжня промислова революція. Збільшене в рази промислове виробництво потребувало все нових і нових ринків збуту для забезпечення добробуту невеликого прошарку правлячого класу. У 1826 році по всій Великобританії прокочується перша криза перевиробництва, вихід з якої правляча еліта бачить у подальшому включенні нових і нових держав в свою колоніальну сферу. У 1837 році спалахує нова економічна криза, загострюються соціальні антогонизм, шириться чартистський рух. Вихід з кризи Великобританія бачить в захопленні нових ринків збуту, щоб не давати своїй промисловості простою і тим самим приносити збитки державі і її буржуазії.

Усе XVIII століття Британія була зацікавлена в розширенні своєї торгівлі з Китаєм. У XVIII столітті в англо-китайській торгівлі був явний дисбаланс: Китай продавав в Англію за срібло шовк, чай, фарфор, британський же експорт був строго обмежений владою Цінської імперії, що вела торгівлю тільки через Гуанчжоу за посередництвом системи гунхан, в результаті чого срібло витікало з Англії. Але гостро питання почало ставати в кінці XVIII століття, коли вивіз англійського срібла в Китай став особливо відчутний в зв'язку з промисловою революцією і континентальною блокадою. Англійської промислової буржуазії потрібні були великі капіталовкладення в зв'язку з витратами на утримання фабрик, а торгової, в зв'язку з розширенням морської торгівлі, для компенсації збитків від континентальної блокади. Держава ж було зацікавлене в стабільності фінансової системи країни, тому не могла допустити відтік срібла. У цих умовах в Китай в 1793 році направляється місія Маккартні, а в 1818 Амхерста. Обидві місії закінчуються невдачею. Не останню роль відіграє позиція маньчжурської імперії Цин, що довела до крайнощі концептуальну парадигму Китаю як центру світу, а всього докільця його держав як варварських, які мають в кращому випадку статус данників. [15, 283, 284]

Проте Британія знаходить товар, який користується попитом на китайському ринку, і який призводить до зупинки відтоку срібла з Британії в

Китай, і змінює ситуацію на прямо протилежну. Після захоплення Бенгалії в 1776 році Британська Ост-Індська компанія починає контрабандою ввозити до Китаю опіум, вирощений в Бенгалії. У цей час Китай стоїть на грані нового династичного циклу, пов'язаного з аграрним перенаселенням, розкладанням бюрократичного апарату, посиленням податкового пресу і посилення національного гніту з боку маньчжурських завойовників. Споживання опіуму спочатку поширюється в середовищі чиновників і восьмизнаменної армії південно-східних провінцій Китаю, з часом перекидаючись на нові і нові провінції, і «опускаючись» вниз по сходах соціальної ієрархії. У 1832 році монополія Ост-Індської компанії на торгівлю з Китаєм зкидається, і ініціатива переходить до молодих капіталістичних хижаків, які зробили в компанії кар'єру, але на увазі невідповідності її умовам часу, які залишили її і заснували власну компанію. Ними були Вільям Джардін і Джеймс Метісон, а їхня фірма «Jardin, Matheson & Co» існує і до цього дня. Навколо неї об'єдналося більшість торговців чаєм і шовком, які за сумісництвом ввозили контрабандний опіум. Вони ж з 1830-х рр. проводили в парламент пропозиції про розширення торгівлі з Китаєм, його відкриття, як вигідного всім капіталістам Англії, а не тільки торгової буржуазії, що в зв'язку з кризою 1837 р. починало знаходити велике число прихильників в середовищі промислової буржуазії. Особливу роль в просуванні ідей війни з Китаєм грав віконт Пальмерстон, видна фігура на політичній арені Англії другої третини ХІХ століття. Китай же, відчуваючи шкоду від опіуму і відтоку срібла, на який була зав'язана його податкова система, вирішив заборонити торгівлю опіумом і боротися проти контрабандистів провозивших його, завдаючи шкоди інтересам англійської торгової буржуазії. [41, с. 384-386] Таким чином, до моменту початку Першої опіумної війни саме Англія має найбільші торговельні інтереси в Китаї серед всіх інших Західних держав, і саме з її інтересами і пов'язаний початок Першої опіумної війни, що призвела до укладення першого договору Західних держав з Китаєм. Однак, відкриття Китаю в той час бажала далеко не тільки

Англія, що призвело до подальшої ескалації далекосхідного вогнища протиріч Західних держав.

Великобританії належить пальма першості у відкритті Китаю для Західних держав. До 1840-х рр. вона займала провідні позиції в світовій економіці, мала передову науку, інфраструктуру, найбільший флот, була найбільшою колоніальною імперією, яка прагнула до захоплення все нових і нових ринків збуту для своєї продукції.

Безпосереднім приводом до початку військових дій послужила діяльність китайського імператорського надзвичайного уповноваженого Лін Цзесюя, який в березні 1839 р. зажадав від англійців і американців в Гуанчжоу здачі всього опіуму, а коли ті відмовилися підкоритися - блокував військами територію іноземних факторій і відкликав з них китайський персонал. Опіумоторговці і суперінтендант британської торгівлі Чарльз Еліот були змушені здати весь запас наркотику - понад 19 тисяч ящиків і 2 тисяч тюків, які були знищені за наказом Лін Цзесюя. Коли ображені англійці переселилися в Макао, Лін Цзесюй дозволив торгувати в Гуанчжоу тільки тим з них, хто давав підписку про відмову провозити опіум. Оскільки англійці демонстративно ігнорували китайські закони, Лін Цзесюй в серпні блокував порушників в Макао і змусив їх перебраться на свої кораблі. Упертістю британських конкурентів скористалися американці для розширення своєї комерції на шкоду англійської. [41, с. 147, 148]

Щоб не допустити втрату позицій в Китаї, Чарльз Еліот на свій страх і ризик спровокував у вересні і листопаді 1839 р. децю нападів британських судів на китайські військові джонки. Коли це не допомогло, англійці погодилися дати підписку про неучасть у контрабанді наркотику і припинили озброєні зіткнення в гирлі Чжуцзяна. В остаточному підсумку, Лін Цзесюю вдалося розколоти ряди британських і американських ділків і відновити зовнішню торгівлю, різко скоротивши збут опіуму на узбережжі Гуандуна. Перші успіхи запаморочили голову імператору, і він вирішив поставити «варварів» на коліна, оголосивши Китай з грудня 1839 р. «закритим» для всіх

комерсантів з Англії та Індії. Усі британські ділки, їхні товари і кораблі в січні 1840 були видалені з Гуанчжоу. У Лондоні «закриття» китайського ринку визнали добрим приводом для війни з Китаєм. [41, с. 151]

Потужне лобі торговців опіуму на чолі з Вільямом Джардіні змусило британський уряд в квітні 1840 р оголосити Китаю війну. У тому ж місяці флотилія з 40 кораблів з 4000 солдатами на борту покинула Індію в напрямку Китаю. За причиною технологічної переваги англійського флоту, а так само розрусі в апараті управління Цинської імперії, війна була Китаєм програна, після чого з Китаєм було підписано перший договір з Західними державами - Нанкінський мирний договір

Нанкінський договір було складено 29 серпня 1842 р., ратифіковано 26 червня 1843 р. З самого початку договір був витриманий в типовій для європейської дипломатії того часу формі, в преамбулі англійська сторона робить акцент на добровільність підписаного договору, при тому що сам договір був укладений на борту англійського військового корабля. Перша ж стаття відсилає до питання, що піднімалося не раз в англійському парламенті, але особливо актуального перед початком Першої опіумної війни - питання про захист цинською стороною власності і особистості британських підданих на території Китаю. Слід зазначити, що як і деякі інші статті договору, що створюють бачимість рівного положення сторін, цю статтю слід розглядати в контексті ситуації, що склалася в Китаї. На момент безпосередньо перед подіями 1839 р. більшість з англійських підданих на території Китаю були торговці чаєм, шовком, опіумом, а так само представники англійської корони, яка їм ці права торгівлі і забезпечувала. Таким чином, Цінська імперія гарантував захист тим, хто завдає шкоди її економіці і населенню, чим позбавляє себе значної частки суверенітету. Уже перший пункт задає тон всьому договору. Далі, друга стаття забезпечує крім традиційного для європейської та американської торгівлі з 1757 р. порту Гуанчжоу (в договорі Кантон) ще 4 порти, а саме: Амой, Фучжоу, Нінбо, Шанхай. Таким чином, через збільшення кількості портів через які буде здійснюватися ввезення

опіуму і англійських промислових товарів (про це нижче), дисбаланс у торгівлі з Англією ще більше збільшується, як і збиток Китаю. Окремим абзацом в цій статті йде питання про стягування китайськими чиновниками мит під контролем англійських суперінтендантів і консульських чинів, які будуть проживати в кожному з перерахованих вище міст. Таким чином китайські піддані повинні перебувати під контролем англійської корони.

Третя стаття передає під контроль англійської корони Гонконг, як вічне володіння, і перевалочну базу для її торгових суден, і на території якого будуть діяти англійські закони. Стаття четверта висуває вимогу 6 млн. доларів в якості компенсації за опіум, знищений китайською владою. Стаття п'ята ліквідує свого роду «природну протекціоністську міру» гунхан, який за допомогою вимагання хабарів збільшував витрати англійських комерсантів, тим самим Цінська імперія позбавляється нехай і слабкого і сумнівного, але останнього бар'єру в торгівлі з Англією, в результаті чого англійські торговці збільшують свої прибутки і можуть ввозити на ті ж кошти, що витрачалися раніше, набагато більше своєї продукції. Китайські ж виробники, дрібнотоварне виробництво і цехи-корпорації, залишаються один на один з англійськими фабриками з більш високою капіталізацією, і як наслідок більш дешевою продукцією, по суті цей пункт забезпечує майбутню товарну інтервенцію до Китаю з боку Англії, і розоріння як традиційного дрібнотоварного (кустарного) ремесла, так і підконтрольних державі цехів-корпорацій. Крім цього передбачалася за колишні побори з боку гунхан виплата в 3 млн. доларів. Стаття шоста, крім «компенсацій» передбачених статтями четвертої і п'ятої, передбачає контрибуцію за захоплені в ході війни британською стороною міста в 12 млн доларів. З причини відсутності в Китаї іноземної валюти в достатньому обсязі, ці і подальші виплати Цінська імперія буде виплачувати в сріблі, що ще більш загострює проблеми всередині держави, тому що селянське населення продавало свою продукцію на внутрішній ринок виключно в міді, через лихварів і вимінювало за не вигідним курсом мідь в срібло, а наскільки курс буде не вигідний залежало від кількості срібла в країні.

Таким чином виплати селян в міді збільшувалися протягом 1840-х р. майже в два рази, а це призводило до зубожіння селянства і зростання в ньому протестних настроїв проти правлячої династії, її представників та іноземців. Стаття сьома встановлювала черговість виплат китайською стороною, які повинні бути виплачені до кінця 1845 р., але і крім цього, в разі невиконання в термін Китай зобов'язаний був щорічно виплачувати додатково 5% в рік за кожен частину виплат. Стаття восьма звільняла всіх ув'язнених в Китаї підданих британської корони, незалежно від причини їх ув'язнення, чим забирає їх з-під юрисдикції Цинської імперії, і в черговий раз відібрає у неї частину суверенітету. Стаття дев'ята амністує китайців перебувавших на службі у британських підданих, звільнених та зазнавших збитків. Під дію цієї статті в основному потрапили контрабандисти-посередники, через яких опіумоторговці вели свої справи в Китаї. Стаття десята забезпечує більш вільний транзит британських товарів через зазначені вище п'ять портів по всій країні. Іншими словами, британські товари могли ходити по Китаю з мінімальними перешкодами і за найнижчими цінами, що збільшувало на них попит на китайському ринку, і як наслідок зменшувало попит на китайську продукцію. Стаття одинадцята регулювала форму спілкування між британськими та китайськими представниками на європейський лад, розбудовувала саму структуру китайської дипломатії і полегшувала можливість подальших відносин (характер яких успішно зумовлюють раніше проаналізовані статті) Британії з Цинської імперією. Стаття дванадцята описує процедуру виведення британських контингентів з китайської території, яка не буде проведена остаточно, поки не будуть виплачені всі «компенсації». Стаття тринадцята мало цікавить, і стосується питання ратифікації договору. [14]

Як впливає зі змісту даного договору, він може по праву вважатися першим нерівноправним договором в історії Китаю. Крім принизливих за мірками «цивілізованих» держав того часу умов миру, зокрема величезної контрибуції, цей договір позбавляв Китаю значної частини її суверенітету в політичній сфері, а в сфері економічної ставив його в залежність від

англійського капіталу. Більш того, в цьому договорі можна бачити тенденцію на подальше закріплення і розширення Англії в політичному та економічному житті Китаю. Через рік після укладення Нанкинського договору, був підписаний так званий додатковий протокол або Хуменьській договір.

Ще під час підписання Нанкинського договору, було обумовлено, що до нього буде укладено доповнення, а 22 липня 1843 р. було узгоджено «Загальні правила торгівлі між Великою Британією та Китаєм», які лягли в основу договору. Перші три статті встановлюють обумовлені в «Загальних правилах торгівлі між Великою Британією та Китаєм» експортні та імпорتنі мита в п'яти відкритих портах, обмежують британських торговців в пересуванні по території Китаю і підтверджують за урядом Цінської імперії дохід від торгових мит. [3, ст. 1] Перші три статті лише уточнюють обумовлені в Нанкинському договорі вимоги Британії, і надають їм остаточну форму. Проте, вже четверта стаття крім покарань за торгівлю в інших місцях окрім п'яти портів, стверджує право судити торговців Англії на території Китаю лише за самою Англією, позбавляючи Цінської імперії повноти судової влади на своїй території. П'ята стаття, прекрасно демонструє зміст англійській політики, поширюючи дії статті четвертої і на китайську сторону, тобто дає Китаю право судити своїх підданих за порушення цієї угоди. Шоста стаття зобов'язує британських підданих не виходити за межі п'яти портів, за винятком мінімальної відстані, яка буде встановлена місцевими китайськими чиновниками після узгодження з англійським консулом. І знову можна помітити, як англо-китайські торгові стосунки на території Китаю проходять під контролем англійських представників. Сьома стаття переводить відносини купівлі-продажу і оренди землі на території п'яти портів в консульську юрисдикцію. Восьма стаття закріплює привілейоване становище Великобританії в Китаї, встановлюючи право найбільшого сприяння, тобто розширення всіх привілеїв, що отримують в торгівлі інші держави на Великобританію автоматично. Стаття дев'ята встановлює видачу китайців, які переховуються на території Гонконгу або британських кораблів. Ця стаття найбільш примітна, тому що безпосередньо

перед Другою опіумної війною китайські пірати, купувавши британський прапор, будуть розглядатися Британією як свої піддані і не підлягати владі китайського чиновництва. Стаття десята є еталонною демонстрацією дипломатії канонерок: згідно з нею в кожному з п'яти портів відкритих для британської торгівлі повинен знаходитися один англійський крейсер, перебування якого мотивується підтриманням дисципліни в середовищі англійських матросів і солдатів. [3, ст. 2] Надалі ці крейсери будуть бомбардувати перераховані вище порти на початку Другої опіумної війни, демонструючи своє призначення, а до цього в ході дипломатичних інтриг Західних держав будуть служити фактором тиску на китайську сторону. Одинадцята стаття в черговий раз закріплює повернення Китаю окупованих територій після остаточної виплати боргу в тому вигляді, в якому вони знаходяться на момент евакуації частин. Дванадцята стаття звалює всю провину за контрабандну торгівлю Великобританії і Китаю на китайську сторону, і обумовлює право чиновників імперії Цин судити контрабандистів зі свого боку. Інцидент з лорчей «Ерроу», що послужив приводом для Другої опіумної війни наочно продемонструє обтічність цього пункту, коли китайські контрабандисти при наявності англійського прапора можуть бути оголошені британськими підданими. Тринадцята стаття обумовлює захист англійських підданих з боку консула, і неможливість як англійської сторони діяти не через нього (тобто висловлювати свої вимоги і претензії через офіційних представників держави), так і неможливість юрисдикції китайської сторони над англійцями без зносин з офіційним Лондоном. Чотирнадцята стаття підтверджує присутність англійського флоту в китайських водах, а так само стверджує офіцера з боку Британії, перед яким будуть відповідати китайські судна в разі входу на територію Гонконгу без пропуску одного з п'яти портів. П'ятнадцята і шістнадцята статті регулюють стосунки китайських представників і торговців з Гонконгом. Сімнадцята стаття вводить мита на китайські товари, що перевозяться в Гонконг, при цьому скасовуючи їх для

передачі дипломатичного листування, норми передачі якого і оформлення регулюються. [22]

І таким чином, Хуменський договір гарантував екстериторіальність британським громадянам і режим найбільшого сприйняття в торгівлі для Великобританії, можливість купівлі-продажу землі на території п'яти портів, і по суті створив надзвичайно комфортні умови для своєї буржуазії, її представників, а так само флоту і частин на території Китаю. У порівнянні з британськими поданими Хуменський договір оформляв понижене становище, як поданих китайців, так і всієї Цінської імперії взагалі. Він закріпив для Великобританії результати Нанкинського договору, і привів до полегшення реалізації його на практиці. Однак, хоч Великобританія і була державою відкрив Китай, і безумовним лідером тодішнього світу, але своїми діями вона привернула увагу до Китаю і інших капіталістичних хижаків шукають ринки збуту, а Нанкинський договір послужив зразком для аналогічних договорів з Китаєм з боку США і Франції.

Іншим нерівноправним договором, укладеним за підсумками Першої опіумної війни, був китайсько-американський. У 1838 році при перевірці Лінь Цзе-Сюя в Гуанчжоу було вилучено 1540 ящиків опіуму належить купцям США. Американський консул Пітер Сноу був пов'язаний з представниками англійських компаній. У травні 1840 р. від нього було направлено лист американському конгресу, що «США повинні скористатися ситуацією, і діяти спільно з урядами Англії, Франції та Голландії». Після початку війни безліч англійських товарів перевозилися на американських судах. Під час війни США активно підтримували Англію. [38, с. 27, 28]

Після підписання Нанкинського договору, президент США Джон Тейлор у своєму посланні конгресу наполягав на відправку американської торгової і дипломатичної місії в Китай. У 1843 році в Китай було направлено Каліб Кушинг, з метою нав'язати Китаю нерівноправний договір з боку США. Під загрозою «неможливості підтримування дружніх відносин з США, в разі

ненадання США тих же привілеїв що і іншим державам» був підписаний договір в селі Ванся 3 липня 1844 році.

Договір складався з 34 статей: крім дозволу США торгувати, селитися, орендувати землю, засновувати лікарні та будувати храми в п'яти тих же портах, що і Англії, статті 2 і 21 постановили, що в разі бажання Китаєм змінити систему стягнення мита, то на це він повинен отримувати згоду консулів США. Всі привілеї громадян інших держав автоматично поширювалися так само і на громадян США, реалізовувалося «право найбільшого сприяння». Суд над громадянами США на території п'яти портів переходив консульству США, і правосуддя здійснювалося за американськими законами. США не тільки отримали ті ж привілеї, що і Англія, а й поклали початок «митним угодами» іноземців з Китаєм, які призвели до втрати Китаєм своєї митної автономії. США отримували право на безмитне перевіз товарів з одного відкритого порту в інший. Згідно з угодою, через 12 років після підписання договору США мало право на перегляд договору, і розширення торговельних зв'язків, що успішно було використано західними державами для подальшого розширення своєї агресії в Китаї. [4]

Таким чином, США стало другою державою, яка уклала з Китаєм нерівноправний договір. За формою договір, як і англійські договори, дотримувався дипломатичного етикету свого часу, проте, для Цінської імперії це було ще більшим шоком, ніж договори з Англією тому з США Китай не воював. США хотіли не дати Англії надмірно посилитися в Китаї, і наростити там свою присутність. Більш того, США створили прецедент, і слідом за ними до розграбування Китаю приєдналася Франція, так само бажала знайти нові ринки збуту, і зменшити присутність Англії в Китаї.

Що стосується Франції, то політика самоізоляції Китаю заважала подальшому її просуванню в Східній Азії. У роки липневої монархії в 1832 році було відновлено французьке консульство в Гуанчжоу, а в 1839 році - консульство в Манілі, що стало форпостами для подальшого просування Франції в регіоні. Під час Першої опіумної війни, Франція послала в регіон

французький загін на чолі з капітаном Сессіль, а вивчення політичного і торгового положення країн Азії було доручено представнику міністерства закордонних справ милуючись де Жансіньї. Офіційним приводом була оренда для французьких мануфактур замовлення на озброєння. В 1 грудня 1841 р. місія прибула в Гуанчжоу, а в 1842 р. велися дипломатичні переговори про встановлення торгових зв'язків, свободу релігії і військової допомоги Франції. Вони не привели до успіху тому чиновники імперії зрозуміли, що Франція не збирається виконувати свої зобов'язання, а хоче скористатися зі скрути Китаю для отримання привілеїв. В цей же час Франція встановлює контакти з в'єтнамським імператором Мінь Манга, які потопують у громадянській війні. [27, с. 22-24]

Підписання Нанкинського договору стало сенсацією в Європі і Америці. У Китай стали з'їжджатися представники європейських держав, намагаючись домогтися привілеїв. Англія, боячись придбанням іншими державами великих привілеїв, ніж отримала Англія, був підписаний Хуменьській договір. 3 липня 1844 р. було підписано Вансяській договір з США. Все це викликало задрість у французької буржуазії, яка мріяла отримати доступ до китайського ринку збуту. Річний оборот Франції з Китаєм в 1844-1845 рр. ледь досягав 2 млн. Франків. У Макао 24 серпня 1844 р. збиралися члени місії Лагрене, якому уряд доручив укладенні договору. Лагрене 5 жовтня «порадив» цинским представникам у зв'язку з поразкою у війні «шукати друзів серед західних країн, і не дратувати їх». 24 жовтня 1844 р. було підписано договір в Хуанпу.

Договір в основному викивав ті ж привілеї, що були дані Англії і США, а так же підтверджував старі. Згідно зі статтею 6, вводився принцип «найбільшого сприяння», що створювало передумови для спільних дій західних держав проти Китаю. У п'яти портах могли перебувати французькі консули і мати стоянку торгіві і військові кораблі. Місцева влада зобов'язана забезпечувати їм дружній прийом, і забезпечувати їх усім необхідним. Згідно 4, 5 і 30 статей, торгові кораблі могли заходити в закриті порти лише в разі будь-яких ушкоджень. Слідом за договорами з Англією і США, згідно зі

статтями 25, 27 і 28 затверджувалася консульська юрисдикція. Згідно зі статтею 26, у випадку злочинів проти громадян Франції, місцева влада зобов'язана були зраджувати їх суду на вимогу консула. За прикладом США, згідно зі статтею 15 французькі кораблі платили мита лише один раз, а так само за статтею 17 платили митні збори лише за вивантажену частину товарів. Це робило каботажної торгівлі «дешевою» для французів, і підривало китайську торгівлю. Як і в договорах США і Англії, французи обговорювали за статтею 9 ліквідацію корпорацію «гун хан» в ім'я «вільної торгівлі». Як і в випадку США і Англії, питання торгівлі опіумом був обійдений. Згідно зі статтями 32 і 35, за французькими торговцями в разі війни Китаю з іншого Західної державою, залишалось право торгівлі з обома країнами. Як і в випадку США дозволявся перегляд договору через 12 років, і розширення торгових привілеїв.

Таким чином, франко-китайський договір, як і договори з Англією і США були нерівноправними, нав'язаними Китаю в результаті війни і грубого дипломатичного тиску в важких для нього обставин. Цей договір не тільки порушував суверенні права Китаю, але і давав можливість в разі потреби легко знайти привід для подальшого втручання у внутрішні справи Китаю. Договір був одностороннім - він накладав зобов'язання тільки на Китай. Після заключення Вансяского договора США и Китая, Шведско-Норвежская уния так же захотела получить те же привилегии, что и другие Западные державы, и получить статус «наиболее благоприятствуемой нации». Договор был подписан 20 марта 1847 года. Как и в случае с Соединенными Штатами и Британской империей, для торговли были открыты те же пять портам, входящим в договорные соглашения: Кантону), Сямэнь, Фучжоу, Нинбо и Шанхай. Это резко контрастировало с предыдущими западными отношениями с Китаем, когда только Кантон был открыт для внешней торговли.

Як і інші західні країни, Швеція-Норвегія отримала права екстериторіальності. Договір дозволив Швеції-Норвегії направити консулів в Китай, а право судити підданих Швеції-Норвегії переходило в консульську

Юрисдицькому. Крім того, торгівля Швеції-Норвегії з Цінської імперією була б підпорядкована тільки фіксованими тарифами, обкладалася вкрай низькими митами. В цілому за договором Шведсько-Норвезька унія отримала ті ж привілеї що інші західні держави, але в силу відмінностей в статусі, положення в світі і розмірів економіки, Шведсько-Норвезька унія не могла повною мірою реалізувати договір на практиці. [10]

В середині XIX століття почалося більш активне просування Російської імперії в Центральній Азії, що викликало занепокоєння з боку Цінської імперії, яка вважала небезпечним для себе освоєння Російською імперією Західного Туркестану. Китай вважав держави Центральної Азії своїми данниками, і побоювався до Першої опіумної війни в разі переходу цих територій під контроль Російської імперії втрати престижу, і що народи Синьцзяна за їхнім прикладом перейдуть під контроль Російської імперії. Однак після Першої опіумної війни в імперії настав хаос, і Російська імперія вважала для себе вигідним розширити торгівлю з імперією Цин за прикладом західних держав. Однак, з причини відсутності у Російській імперії сильного флоту на Далекому Сході, Російська імперія вирішила розширити свою торгівлю по суші. Після тривалих переговорів Російська імперія в особі Єгора Ковалевського домоглася укладення 6 серпня 1851 р. Кульджінском торгового трактату. [12, с. 225-227]

За умовами договору, для Російської торгівлі відкривалися Кульджа і Чугучак. Згідно зі статтею 2, засновується російське консульство яке буде виробляти контроль над торгівлею з боку Російської імперії. При цьому, згідно зі статтею 3 торгівля буде безмитної. Згідно зі статтею 6, в разі нападу на російські торгові каравани, китайські офіцери і намісники не мають право вступати в розгляд, цим повинен займатися російський консул, а згідно зі статтею 8 китайські офіцери не повинні супроводжувати російських купців, їх будуть супроводжувати російські караули. Договір не надає російським підданам права екстериторіальності, в чому відмінність російської політики

щодо Китаю на цьому етапі, від європейської і американської, а так само обмеження на торгівлю - вона не могла вестися взимку. [11]

Договір став важливим фактором розширення російської присутності в Центральній Азії, тому що слідом за купцями йшли військові, і проникнення Російської імперії в Синьцзян. Він був укладений в період, коли Китай був в стані розрухи, і служив виключно інтересам Російської імперії, збувала через 2 відкритих міста свої товари, що замінювали собою китайські на увазі віддаленість центрального Китаю від Уйгурії.

Перша Опійна війна виявилася серйозним ударом для Цінської імперії. Восьмизнаменної армія показала свою неефективність в умовах війни з сучасної їй європейської армією, корупція проявила себе в повний зріст. Китайське населення, не одну тисячу років считавшее себе центром світу, отримала потужний удар по своєму самосвідомості. Китайські ремісничі товари не могли витримати конкуренції з наринували британськими не за ціною, не за якістю. Як наслідок цехи і гільдії починали чахнути, величезні маси колишніх ремісників, а так же дрібних і середніх торговців, залишилися без роботи і майбутнього. За Хуменьському договором від 3 жовтня 1843 р. британці отримували додаткові торгові привілеї, що призвело до ще більшого припливу товарів і грошей вивозяться з Китаю до Британії. Вже 3 липня 1844 р. до нерівноправним договорами приєдналися США, уклавши Вансянській договір за яким штати отримували такі ж привілеї в Китаї як і Британія, а так само отримували доступ до тих же 5 портів. Цінська імперія втрачала контроль над управлінським апаратом, все більше виявлялася активність намісників на місцях. Економічні проблеми держави або не наважувалися і пускалися на самоплив, що позначалося на житті населення, або лягали на нижчі верстви населення, особливо селян. У 1841, 1843 рр. прориваються дамби на річці Хуанхе, що стає причиною загибелі врожаю в південному і центральному Китаї. По всій країні починають спалахувати смути і повстання. Незабаром лян срібла вже не міг залишатися на колишньому рівні в 1000 мідяків, і в 1848 році різко підвищився до 2000 мідяків за лян срібла. У той же

час різко зріс експорт Китаю з Англією. Згідно доповідній записці Міністерства внутрішніх справ Російської імперії: 1856-57 р, відправлено чаю в Англію і її колонії 87.741.000 фун., А Китайського шовку доставлено в одну Англію 74.215 кип. Вивіз шовку з Китаю до сих пір зростав з кожним роком. У 1843 р, Китайський шовк ще зовсім не був відправляємо в Англію, в 1845 р привезено його 10.727, а в 1855 р, 50.489 кип; в 1856 р, привіз цієї статті збільшився проти 1855 р. на 50%, а в 1857 р, якщо доставлені будуть в Європу готові до відправлення запаси, збільшення привозу складе знову, щонайменше, 50% проти 1856 р. [6]

Південні провінції Китаю, ще з кінця XVII століття пізнали на собі жорстокість маньчжурського режиму, і чим далі, тим тяжке ставало становище населення в цих регіонах. У них відбувалося безліч повстань і каральних експедицій. Провінція Гуандун перша відчула на собі колоніальне ставлення з боку англійців, а під час Першої опіумної війни - перша піддалася бомбардуванню. Так само через близькість портів південні провінції перші відчували на собі всі проблеми пов'язані з поставками опіуму британцями. У провінції знаходилася величезна безліч корисних копалин, що стали об'єктом грабежу з боку маньчжурських феодалів і англійських капіталістів. У цих провінціях проживали неханьські народи. Споконвічно жили на цих територіях, що придушувалися до того ж і за національною ознакою. Тут була величезна кількість засланців, а прибережні райони були оплотом піратства. У 1848-1850 рр., в провінціях Гуандун і Гуансі лютував голод, що стало останньою краплею для селянського населення цих земель. Від голоду 1848-1850 р. загинуло близько 1,5 мільйонів чоловік. Ще в Першу опіумних війн в цих провінціях розгорталися партизанські загони, що діяли і після її закінчення. Відбувалися вбивства іноземних купців, матросів, місіонерів, громили торгові судна і факторії. Дуже швидко боротьба проти іноземців перетекла в боротьбу проти маньчжурів і загниває феодальної системи панувала в імперії Цин. [34, с. 20-24] Програш у війні імперії Цин обернувся не тільки нерівноправними договорами з Великобританією, США

та Францією, і їх наслідками, а й оголенням загальної кризи імперії, визріває з кінця XVIII століття. Руйнування інфраструктури, кошти на ремонт якої освоювалися місцевим чиновництвом, збільшення податків з простолюдинів для компенсації поступок Великим державам і закриття бюджетних дірок, соціальна диференціація, криза ідеології «Піднебесної імперії», все це призвело до численних повстань, найбільшим з яких було повстання тайпінів. Повстання тайпінів обернулося створенням на території Південного Китаю Тайпінської держави.

Великі держави були незадоволені ситуацією, що склалася після Першої опіумної війни. Великобританія, Франція, США і Російською імперією велася гонка за розширення свого впливу на Далекому Сході, за забезпечення ринків збуту своєї продукції, розширення військової присутності і т.д. Де ж вони не могли цього собі забезпечити, вони намагалися послабити відповідний вплив своїх конкурентів. Все це перетворило Далекий Схід, і особливо Китай, в один з вузлів боротьби Великих держав між собою. При цьому сам Китай розглядався як об'єкт, а не суб'єкт права, його думкою ніхто не цікавився, проводилася «дипломатія канонерок».

Проте, не дивлячись на боротьбу Великих держав між собою, всі вони хотіли ще більшого відкриття Китаю на ширші права, ніж було дано договору 1842, 1843, 1844 рр. Це було ґрунтом для об'єднання цих держав між собою. Договори в Нанкіні, Хуанпу, Ванся, хоч і давали серйозні привілеї, але не влаштовували всі кола капіталістів Великих держав. Одні отримали більше (торговці опіумом і торговці бавовною, торговці чаєм і шовком, найчастіше одні й ті ж особи), інші менше (промислова буржуазія) можливостей для реалізації збуту своїх товарів, що, як вважали вони і їх лобі в урядах, було неприпустимо. [31, с. 301, 302]

Уже в 1854 році, з призначенням новим губернатором Гонконгу і політичним представником Англії в Китаї Джона Боурінга, стало ясно, що Англія буде вести війну в Китаї і перегляду нанкинським домовленостей після закінчення Кримської війни. Це проявлялося в наказах Кларендона

Боурінг, згідно з якими необхідно було обмежуватися вимогами відкриття Китаю, не доводячи справу до війни, поки Англійські сили зосереджені на війні з Російською імперією. [35, с. 13] 15 жовтня 1854 році відбулися спільні переговори представників США, Англії і Франції з одного боку, і представником Цінської імперії Чун Лунем з іншого, під час яких вимоги повного відкриття Китаю для іноземної торгівлі були відкинуті під предлогом неможливості представником Цінської імперії приймати такі угоди без дозволу імператора. [35, с. 14] Текст пропозицій були складені Боурінг, і демонструє домагання Англії на торгівлю на всій території Китаю, а не тільки у відкритих портах. В результаті виникло поділ китайської еліти на дві партії: партія принца Гуна і намісника Гуандуна Йо Мін Шеня, що відкидає прийняття вимог Великих держав, і партія Цзен Го Фаня, що закликає до задоволення вимог для спільної боротьби з тайпінское повстання.

Після перемоги в Кримській війні, Англія була вже в змозі відправити свої сили для війни з Китаєм. Уряд Пальмерстона намагалося залучити до війни Францію використовуючи союз виник в роки Кримської війни, на увазі бажання Пальмерстона одночасно вести війну в Персії. У вересні 1856 р. почалися переговори Англії і Франції про спільні дії в майбутній війні, в результаті яких Англія відкинула домагання Франції на острови Чжоушань як майбутню французьку базу в Китаї, Франція була змушена поступитися, таким чином союз був оформлений, спроби залучити на свою сторону США не увінчалися успіхом. Залишалося знайти лише привід для війни. [34, с. 15, 16]

Приводом виявився інцидент з лорчей «Ерроу» 8 жовтня 1856 р., в порту Гуанчжоу, на якій були арештовані китайською владою пірати. Лорча Ерроу була китайської, але використовувала в порушення закону британський прапор. Англійці обставили цю ситуацію на свою користь, і у відповідь на арешт лорчі, під нібито британським прапором, використовували це як привід до війни. Британська преса підтримала оголошення війни Китаю, і 27 жовтня 1856 р. виробили бомбардування Гуанчжоу, що стало початком війни.

У лютому 1848 р. липнева монархія була повалена. Плодами революції скористалися великі промислові кола Франції, які і стали опорою для «бонапартизму». Тому однією з головних цілей Наполеона III стало забезпечення їм ринків збуту і джерел сировини, найважливішими з яких стали країни Південно-східної Азії і особливо Китай. Французький міністр закордонних справ Валуевський заявляв російському послу, що французького імператора все більше привертає Китай як величезний ринок збуту. [27, с. 42] За період з 1847 по 1857 французька економіка переживала бурхливий ріст. Протяжність залізниць зросла в 5 разів, видобуток вугілля за період з 1851 по 1869 збільшилася на 301%, виплавка чавуну на 309%, заліза на 365%, стали на 790%. [27 с. 42] Експорт та імпорт зростав, однак депресії 1851 і 1854 рр., кризи 1857-1858 рр. надавали руйнівний вплив на економіку Франції. [27 с. 43] Як підсумок торгово-промислові кола вимагали активної колоніальної політики, торговельні стоянки і бази, фінансові кола бачачи в цьому відмінний спосіб наживи так само підтримували колоніальну політику, особливо в місцях куди не могли проникнути англійці і американці.

За силою флоту Франція поступалася лише Англії, витрати на флот росли і в роки Кримської війни становили 400 млн. франків. [27, с. 45] Основним вектором французької колоніальної політики на Далекому Сході був Китай і Індокитай, Японія і Корея не викликали у Франції інтересу. Однак обсяг французької торгівлі в Китаї в роки республіки продовжував залишатися незначною. Як і раніше Китай відвідували 3-4 торгових судна в рік. У 1850 рік у Китаї побувало 4 французьких судна, в той час як англійських 374, американських 183 американських, 29 голландських, 13 іспанських і 22 під іншими прапорами. [27, с. 45] Французькі кораблі обходилися дорожче англійських, тому 60-70% французьких товарних перевезень відбувалося на англійських судах. Уряд Наполеона III намагалося вирішити внутрішні і зовнішні проблеми колоніальними захопленнями. Наполеон III протегував католицьким місіям, які служили йому опорою на території Китаю, а наявність розгалуженої мережі місій полегшувала діяльність французьких офіцерів і

дипломатів. Церква ж бачила в Наполеона союзника проти зростаючого впливу протестантських США і Англії. [27, с. 49]

Франція хотіла скористатися ситуацією, що склалася в Китаї в середині XIX століття смутою. Через Кримської війни з 1853 по 1856 Франція не могла виділити сили на війну з Китаєм. Проте активно тривали дії французької дипломатії вимагала для себе нових привілеїв в Китаї спільно з Англією і США, і без них. Франція була ініціатором переговорів 1854 р. Західних держав з Китаєм з питання перегляду договорів. У той же час Франція починала дедалі активніше діяти в Індокитаї, підтримую ту чи іншу сторону всередині В'єтнаму і в конфлікті Сіаму з кхмерів. Це дозволяло Франції отримати свою точку тиску на Китай з боку південного кордону. Проте, Великобританія не збиралася поступатися Франції території близькі до Індії і Південного Китаю: в 1852 році почалося вторгнення в Південну Бірму, а в 1855 році Боурінг був підписаний нерівноправний договір з Сіам. Франція ж не хотіла загострювати свої відносини в Англією.

Незважаючи на те, що Англія і Франція обидві хотіли ще більшого відкриття Китаю і торгових привілеїв, скориставшись їх зайнятністю в ході Кримської війни, США першими проявили ініціативу виступити проти Цінської влади. У 1855 році Англія і Франція прийняли пропозиції США про вимоги до Китаю. Однак, вони бажали відтягнути час до закінчення Кримської війни, тому направляли своїх представників інструкції містять лише загальні рекомендації по роботі з США щодо перегляду договорів. [27, с. 64] У 1856 році представник китайської сторони Е Мін Шень відкинув вимоги Західних держав. Після цього Франція почала готуватися до війни, підготувавши як привід кара французького місіонера Шапделена, сподіваючись таким чином прикрити свою колоніальну політику. Побоюючись зайвого посилення позицій Англії, Франція розпочала переговори з Росією про можливий союз. [27, с. 65] В той час як Великобританія вже бомбила Гуанчжоу, 27 жовтня 1856 Франція все ще продовжувала переписку з Е Мін Шенем про вбивство Шапделена.

У період до початку Кримської війни США всіляко опираються пропозицій Великобританії про інтервенцію до Китаю, проте з її початком, бачачи зайнятість своїх головних конкурентів у Китаї, Англії і Франції, США стають в перші ряди в плані розв'язання Другої опіумної війни. У 1853 році прийшов на зміну Марсі представник США в Китаї Макклейн вступає в тісні стосунки з Боурінг. У тому ж 1853 році в інструкції від 9 листопада йому дається завдання по встановленню нових умов відносин США з імперією Цин, а в 1854 році США спільно з Англією і Францією беруть участь в переговорах з Чун Лунем про перегляд договорів. [34, с. 26] Таким чином США намагалися домогтися додаткових привілеїв в Китаї за рахунок дій Великобританії і Франції. [38, с. 14] В 1855-1856 рр. відбулася місія представників США в Англію і Францію, серед яких особливо виділяється місія Паркера. В ході переговорів він запропонував «свій» пакет вимог в майбутній війні.

Макклейн вважав, що зносини з Китаєм можуть встановлені тільки за допомогою зброї, і тому закликав підтримувати дії Великобританії в майбутній війні проти Китаю. Таким чином США нехай і не брали участі у війні, але як і в випадку з Першою опіумною війною, всіляко підтримували її, щоб приєднатися до вимоги, що перемогла.

На початку 1850-х рр. Росія відхилила англійське пропозицію брати участь у можливому придушенні повстання в цинський Китаї, на увазі недостатньої кількості сил на Далекому Сході. [35, с. 12] У 1853 році в Пекіні перебував представник російської духовної місії Сачков, який відправляв в уряд звіти про ситуацію в Китаї і дипломатичної активності Західних держав в ньому. У 1854 році Микола I, за пропозицією генерал-губернатора Сибіру Муравйова, доручив йому укласти з цинський владою договір про розмежування в зв'язку зі спірними територіями, на увазі можливості їх захоплення західними державами. [27, с. 226] З 1854 по 1856 рік трапляється перекидання військ на межі Китаю з Російською імперією, для забезпечення безпеки кордонів, і при цьому, як фактор тиску на імперію Цін при прийнятті тих чи інших вимог.

Переговори Муравйова з китайською стороною починаються у вересні 1855 р. Російський уряд вимагав кордон по Амуру, що не влаштувало маньчжурську імперію Цін, яка розглядала Приамур'ї як свою колиску. [27, с. 227] В зв'язку з подіями Кримської війни і програшу в ньому, Російська імперія не могла проводити таку ж активну політику на Далекому Сході як Великобританія, Франція або США, і була змушена намагатися закріпити свій вплив на своєму Далекому Сході. З її успіхів варто згадати договір «про дружбу» з Японією укладений в 1855 році місією адмірала Путятіна. Проте, в питаннях пов'язаних з китайською політикою до Другої опіумної війни Росія зазнавала поразки. Багато в чому це відбувалося завдяки спробам освоїти свої території на Далекому Сході, на яких на початку 1850-х рр. все активніше діяли американці, про що доносив уряду Путятін. [35, с. 24]

Друга Опійна війна вимагала від Російської імперії швидкої реакції. Британія мала плани по використанню Китаю як важеля тиску на Російські володіння на Далекому Сході. Так наприклад перекладач Медоуз закликав Англію, Францію і США до спільних дій проти Російської імперії, в першу чергу до перекриття Амура. [38, с. 68]

Росія також прагнула по можливості отримати рівні привілеї, що і Західні держави, але на відміну від них вона не мала можливість реалізувати їх з економічного боку, і знайти кордон на Амурі. Її метою так само була зупинка надмірного посилення Великобританії на Далекому Сході за допомогою виступу спільно з США і Францією. [40, с. 4-5] Горчаков так само розглядав союз з Францією і США як важливий крок на шляху до розірвання не вигідного для Російської імперії Паризького трактату, який завершив Кримську війну. [27, с. 228, 229]

На випадок можливого вторгнення на російсько-китайському кордоні стояв корпус армії Муравйова. З 1857 року адмірал Путятін активно брав участь у відносини Західних держав з цинський Китаєм, намагаючись виконати зазначені вище завдання. Російською імперією і Китаєм був підписаний Айгунський договір, за яким Росія отримувала лівий берег Амура і Уссурі і

встановлювалася нова межа між нею і Цінської імперією. [1] Договір був укладений під натиском Росії, зокрема генерала Ігнат'єва. Ігнат'єв повідомляє, що в умовах англо-французької загрози, в обмін на підписання Айгунського договору з Росією, він пропонував виступити посередником, і таким чином нав'язав нерівноправний договір Китаю. [8]

Тяньцзінська договір 1858 р. підвів підсумок першого етапу Другої опіумної війни. 1 квітня 1858 р. посол Великобританії Елджін відправив ноту в Пекін, в якому повідомляв про те, що направляється на Північ, для переговорів з вищими властями Цінської імперії. [35, с. 48] Після ряду бойових дій, в яку пропозицію щодо внесення нинішніх переговорів, китайська сторона відкидала участь в них Англії і Франції. Після боїв за форти Дагу в травні 1858 р. посланці 30 травня прибули в Тяньцзін, де незабаром почалися переговори. Під час переговорів гостру боротьбу проти Елджін вів Путятін, побоюючись подальшого посилення Англії на Амурі і Уссурі. [35. с. 55]

Під час переговорів Великобританія вимагала для себе більш вигідних умов, ніж всі інші держави, мотивуючи це тим, що вона є найвпливовішою серед інших націй. [35, с. 57] З огляду на зухвалу поведінку англійців, протиріччя всередині Великих держав починали виступати назовні. Особливо гострим було питання про північним кордонам Китаю. В результаті Англія вийшла переможцем із сутички, всі її вимоги були виконані 27 червня 1858 був підписаний Тяньцзінський договір, який ще сильніше затягував петлю колоніалізму на шії китайської держави. [20] Цинська влада віддавала країну іноземцям, торгово-промислові кола Британії раділи, але вже велися розмови про можливий саботаж домовленостей цинської стороною, і необхідність укладення нового договору. [35, с. 116]

У період з липня по початок грудня 1858 р. маньчжурський уряд намагався скинути з себе тягар принизливого договору, але після обговорень було прийнято рішення відмовитися від цих спроб на увазі можливості об'єднання іноземців з тайпінами. Британія ж намагалася розв'язати війну під приводом ратифікації Тяньцзінського договору. [39, с. 6-7]

Під час Тяньцзіньських переговорів, єдність Англії і Франції остаточно розпалася: Гро об'єднався з Путятін та Рідом у вимогах до цинським владі, які не давали Великобританії одноосібного панування над Китаєм. Однак ця спроба не увінчалася успіхом і Елджін забезпечив договір в тому вигляді, в якому він був найбільш вигідний Великобританії. [27, с. 91]

За умовами договору, за французькою стороною закріплювалося право перебування підданих в приморських областях після отримання паспорта у французького консула. Формально статті договору підтверджували суверенітет Франції, де факто були шаго на шляху втрати суверенітету імперією Цин. Підсумком спроб Франції, США та Російської імперії послабити вплив Великобританії в Китаї стало підписання 28 липня Протоколу чотирьох держав. Франція так само отримала для себе ті ж митні привілеї, що і Великобританія, у вигляді звільнення від внутрішнього тарифу і встановлення додаткового ввізного тарифу в 2,5% вартості. [20]

Місія Гро закінчилася успіхом, використовуючи союз з Великобританією французький уряд домогся істотних привілеїв у торгівлі з Китаєм, а також виступив як захисник християнської віри, зміцнивши своє політичне становище, в той же час намітивши співпрацю з Російською імперією і США. Після укладення Тяньцзіньського договору, французькі війська були перекинуті до В'єтнаму з метою встановлення протекторату над Південним В'єтнамом. [27, с. 99]

Ще до прибуття англо-французької армії в Тяньцзінь в 1858 році, США уклали вигідний для себе договір з Китаєм, за яким отримували право вільної місіонерської діяльності, право на виняткову торгівлю з Тайванем, розширення консульської юрисдикції і вільного переміщення всередині країни. [37, с. 32] До цього, США спільно з Францією і Російської імперій намагалися домогтися ослаблення позицій Великобританії в ході переговорів з Цинської імперією. При цьому Рід від імені всіх сторін погрожував Цинському уряду, в разі відмови прийняття пропозицій Великих держав, продовжити переговори в Пекіні. [35, с. 47] Далі аж до укладення договору

американська сторона діяла в фарватері спроб США, Росії та Франції не допустити зайвого посилення позицій Великобританії.

Далі, вже коли на черзі стало питання про ратифікацію договорів, американський військовий фліт, спільно з французькою та англійською увійшов в Дагу. Після загибелі англійського командувача ескадрою Хоупа, його роль взяв на себе американський комодор Теттнол, ведучи в бій союзні кораблі і кричачи гасла расистського змісту. [38, с. 32]

Американці постачали англійців шлюпками і припасами під час боїв, при цьому намагаючись показати китайській стороні свою непричетність до дії англійців і французів. [85, с. 122] Перебуваючи на порозі громадянської війни, США прагнули якомога швидше отримати торгівельні привілеї. 10 серпня 1859 був ратифікований Тяньцзінський договір Китаю з США, завдяки чому США раніше Франції, Британії та Російської імперії почали торгівлю на нових умовах. Після проблем пов'язаних з підтриманням американською стороною дій Франції і Великобританії в приватному порядку, США до кінця 1859 р. остаточно завершили свою участь у Другій опіумної війни.

Таким чином, Тяньцзінський договір, укладений під час Другої опіумної війни продовжив процес закабалення Китаю, розширюючи торгівлю Західних держав з Китаєм, і діяв виключно в збиток економіки Китаю, не кажучи про розширення консульської юрисдикції, що призводило до подальшої втрати суверенітету. Під час його ув'язнення відбувалася конкуренція Західних держав за те, хто нав'яже Китаю вигідніші для себе умови. Проте, Західним державам цього виявилось мало.

Продовження війни готувалося майже рік, на нараді в Шанхаї 16 червня 1860 р. було прийнято рішення про операцію на ділянці Дагу-Тяньцзінь і не вступати в переговори до вступу в Тяньцзінь. Імперія Цин після перемоги 1859 р. почала поводитися зарозуміло по відношенню до іноземців, що діяло в інтересах пропаганди Великобританії і Франції. Після перемог в районі Дагу і прибуття посланців в Тяньцзінь, Елджін і Гро планували відправитися в Пекін

для ратифікації додаткових угод. [35, с. 140] В результаті було виявлені серйозні англо-французькі протиріччя з питань про майно католиків. Тому у вересні 1860 р., Елджін почав під приводом підозр до китайської сторони намагатися зірвати переговори, що у нього і вийшло, і укласти договір вже в Пекіні. [35, с. 142-143] 9 вересня почалося англо-французьке просування з Тяньцзіня в Пекін.

На шляху, на увазі опіру населення, англо-французькі війська чинили насильство, руйнування і грабежі, несучи «європейську цивілізацію», що знаходить своє відображення в мемуарах Ігнат'єва. [34, с. 145] Основною причиною поразок на підступах до Пекіну були залишені комунікації, завдяки яким інтервенти могли поповнювати свої запаси. Прийшовши до Пекіна, війська вчинили руйнування і грабіж, грабували офіцери, солдати, посли, був розграбований Літній палац імператора. Елджін наказав знищити Літній палац під приводом помсти за страту полонених. [34, с. 149]

Франція вважала, що занадто жорсткі вимоги, можуть привести до повалення Цінської династії, ніж скористається Великобританія. [27, с. 145]

Переговори закінчилися з'ясуванням позицій щодо тайпінського повстання. Франція посилила свої позиції в Китаї, інструкції видані Гро були виконані, контрибуція отримана, привілеї місіонерам дані. Після завершення Другої опіумної війни, Франція взялася за загарблення В'єтнаму.

Підсумком другого етапу війни стало підписання Пекінського трактату, ратифікація тяньцзінських договорів, ще більше приниження Китаю, поразка консервативної партії, що виступала проти співпраці з іноземцями, задоволення всіх англійських вимог, контрибуцію, і майбутньої зради цинським урядом свого народу.

У 1860 році, генералом Ігнат'євим з імперією Цин був підписаний Пекінський трактат, за яким Російської Імперії переходили землі по Уссурі аж до Японського моря і кордонів Кореї. У сучасній китайській історіографії та Айгунський договір, і Пекінський трактат розглядаються як нерівноправні договори, в зв'язку з тим, що Російська імперія скористалося загальним

положенням занепаду Китаю для вирішення своїх завдань і відторгнення частин території китайської держави.

Таким чином, в період Другої опіумної війни кожна з Великих держав вела свою дипломатичну гру в залежності від їхнього місця і цілей на Далекому Сході в цілому. Центральним гравцем була Великобританія, дії якої і формували порядок денний на Далекому Сході і особливо в Китаї. Протидія прагненням Великобританії було основною причиною об'єднання Франції, Російської імперії та США. Кожна держава прагнула вирішити через Китай свої, як політичні, так і економічні проблеми. Граф Ігнат'єв, як очевидець тих подій, повідомляє що Антианглійская спрямованість об'єднувала в той момент представників всіх держав. [15, с. 15-17]

Союз Великобританії і Франції нехай і служив спільним інтересам, але він так само намітив лінію розлому в їх відносинах один з одним. Франція прагнула не тільки розширити свою торгівлю в Китаї, але і захопити для себе В'єтнам, захопити острови, що прилягають до Китаю, і острова в Тихому океані, для створення своїх торгових і військових баз. США використовуючи ситуацію, що склалася нарощували свій товарообіг і на тлі дій Великобританії створювали собі імідж захисника від британських гнобителів, що активно використовували в ході встановлення нерівноправних договорів з Японією. Росія хотіла взяти дельту Амура під свій контроль, тому що контроль над дельтою Амура - це контроль над всією Сибіром, не дати Великобританії посилитися в Китаї, створюючи тим самим загрозу далекосхідним володінням Російської імперії, і отримати ті ж економічні привілеї, що і західні держави.

Розділ 3

АНГЛО-КИТАЙСЬКІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ У 1861-1868 РР.

Із закінченням другої опіумної війни 1859-1860 рр. Для династії Цин завершився найстрашніший період, коли маньчжурський режим був гранично ослаблений і громадянською війною, і поразками у двох торгових війнах із європейськими державами. У ці сім років з 1853 по 1860 рр. удари режиму завдавали селянські армії тайпінів, няньцзюней, червоноголових і сичуаньців, повстанські загони таємних товариств та релігійних сект, загони національних меншин, а також експедиційні корпуси та флоти Англії та Франції. Регулярні війська Цинської імперії в черговий раз виявилися нездатними як відбити зовнішню загрозу Китаю, так і перемогти різного роду з'єднання повстанців, що борються в переважній більшості провінцій. У цій обстановці династія Цин як поспішила задовольнити вимоги Англії та Франції, а й усвідомила необхідність хоча б мінімального оновлення самого режиму та її політики.

Ще до підписання Пекінських конвенцій у правлячих колах з'явилися прибічники змін. Вони вимагали якнайшвидшого закінчення війни з варварами. Розуміючи, що політика зовнішньої ізоляції Китаю далі просто неможлива, ці поборники засвоєння варварських справ (іу) або заморських справ (ян'у) пропонували встановити з країнами Заходу прийняті серед них норми зовнішньополітичних зносин. [42; с. 434] Усвідомивши перевагу варварського озброєння та парових суден, прихильники ян'у наполягали на технічному переозброєнні китайських армій та флоту за європейським зразком. Концепція «засвоєння заморських справ» стала основою поступово формованої з 1860 р. політики самопосилення (цзи цян) Цинської імперії. Лідерами цієї політичної течії при дворі виступали князь Гун, сановні маньчжури Гуйлян та Венсян. На периферії цю лінію представляли китайці – глави регіональних військово-шензійських клік: намісник Лянцзяна Цзен Гофань та його соратники Лі Хунчжан та Цзо Цзунтан. Теоретичне обґрунтування цього курсу здійснювали вчені-шеньші Вей Юань та Фен Гуйфень.

Після закінчення другої опіумної війни князь Гун уклав серію нових нерівноправних договорів із Пруссією, Данією, Португалією, Іспанією, Нідерландами та Італією. З ініціативи прибічників янью у грудні 1861 р. у Пекіні було створено нове відомство – Цзунлі Ямень. Це було наполовину зборами маньчжурських князів, наполовину сучасним міністерством. Воно відало зносинами Китаю із країнами Заходу, зовнішньою торгівлею і особливо обороною країни від зовнішньої небезпеки. Сановник у справах заморської торгівлі на Півночі (бейян дачень) зі ставкою у Тяньцзіні та сановник, який відав тими самими справами на Півдні (наньян дачен) з яменем у Нанкіні, мали контролювати зовнішньоекономічні зв'язки імперії з варварами. Ці посади зазвичай поєднували відповідно намісники Чжилі та Лянцзяня. Обидва сановники, як і весь Цзунлі Ямень, працювали в тісній взаємодії зі створеним у 1859 році в Пекіні Управлінням імператорських та морських митниць Його очолювали ставленики Лондона – англієць Г. Лей, та Р. Харт. Особливий відділ оборони північних та південних портів відав закупівлю на Заході парових суден, артилерії, стрілецької зброї та боєприпасів до них, а також виробництво цих чотирьох видів бойового спорядження в самому Китаї. [70; с. 96] Крім того, відділ відповідав за закупівлю машинного обладнання для арсеналів, верфей, телеграфу, залізниць та шахта. Під егідою Цзунлі Яменя в Пекіні була відкрита школа європейських мов, а пізніше такі ж навчальні заклади виникли в Шанхаї та Гуанчжоу. [86; с. 169]

Незабаром після закінчення другої опіумної війни у зв'язку з хворобою Ічжу різко загострилася боротьба за владу між двома придворними кліками. Перша – вкрай реакційна, очолювана лідерам імператора всесильним казнокрадом і хабарником Сушунем, включала маньчжурських князів – затятих ксенофобів, прибічників ізоляції Китаю, ненависників «заморських варварів» і всяких нововведень. Інша кліка стояла більш поміркованих позиціях щодо держав, усвідомлювала необхідність деяких поступок Заходу і навіть вкрай скромних новацій. Під «Заходом» та «заморськими варварами» готовими до співпраці вони в основному сприймали англіїців. [66; с. 212-214]

Її очолювали гнучкий політик князь Гун та мати спадкоємця престолой Цзайчуня імператриця Цисі. Обидві кліки виступали за доступ китайців на вищі державні посади та за зближення маньчжурів та китайців перед загальною загрозою з боку тайпінів та Заходу.

Торішнього серпня 1861 р. у Жехе помер хворий богдохан Ічжу. На престол вступив його шестирічний син Цзайчунь (1856 – 1875) під гаслом правління Тунчжи («спільне Правління», 1861-1874). До його повноліття усі справи країни мав вершити Рада князів-регентів і сановників з восьми чоловік на чолі з Сушунем, тобто. кліка ультраконсерваторів. У листопаді 1861 р. у Пекіні стався державний переворот. Три регента на чолі з Сушунем були страчені, а влади прийшли вдовствующая імператриця, владна Цисі, і князь Гун. Було проголошено спільне регенство Цисі та далекої від політики другої імперії втричі Циань (Сяочжень). Переворот 1861 р. в Пекіні відкрив шлях більш спокійній політиці щодо держав, подальшому посиленню ролі китайських сановників у верхніх ешелонах влади та політиці вкрай обмежених реформ під гаслом самопосилення (цзицян) та засвоєння заморських справ (ян'у). Все це полегшило тимчасову співпрацю династії Цин з Англією для боротьби з тайпінами, а також економічну експансію англійського та американського капіталу до Китаю. [69; с. 35]

На той час проникнення Заходу в Китай стало набувати нових форм. У 1859 році держави захопили у свої руки щойно створене Управління імператорських морських митниць Китаю. На чолі його з 1861 був поставлений англієць Р. Харт. Надалі він беззмінно протягом 45 років був генеральним інспектором і фактичним господарем китайських митниць, перетворивши їх по суті на іноземні установи. Кожен «відкритий» порт був призначений інспектор-іноземець. Тим самим Англія за підтримки Франції та США отримала можливість для подальшого втручання у внутрішнє життя Китаю та для контролю за одним із основних джерел доходу Пекіна – митними зборами. [87; с. 47] Через відомство Харта проводилася до 1868 р. сплата

військової контрибуції Англії та Франції, і навіть отримання Пекіном починаючи з 1865 р. перших іноземних позик.[67; 27-28]

Західний капітал зробив свої перші кроки поза «відкритими» портами. У 1863 році англійські та американські фірми Шанхаю висунули проект будівництва залізниці Шанхай-Сюйчжоу. В 1865 за часткове здійснення цього плану взялася фірма «Джардін, Метісон енд Ко». Остання під виглядом будівництва конки проклала рейкову лінію від Шанхаю до Усуна завдовжки 15 км. [77; с. 113-114]

Після другої опіумної війни у Китаї помітно активізувалася економічна експансія англійського та американського капіталу. У 1864-1866 рр. група судновласників і комерсантів із Гонконгу створила «Гонконг енд Шанхай Бенкінг Корпорейшн» (Хуейфен) – банк, який став основним британським фінансовим підприємством у Китаї. [76; с. 45;54] Відкриття в 1869 Суецького каналу скоротило шлях з Англії до Китаю майже на третину.

З кінця 1840-х – початку 1850-х рр. розпочався напівнасилницький «експорт» із Китаю законтракованих чорноробів «кулі». Їх вербували здебільшого обманним шляхом і найчастіше вантажили на іноземні судна. Внаслідок побоїв, хвороб та самогубств у дорозі серед кулі дуже високий був відсоток смертності – від 10% до 40%. Поряд із примусовою контрактацією зростала і вільна еміграція. [75; с. 78] З 1850 по 1875 з Гонконгу і Макао було вивезено близько півмільйона кулі. Гуандун і Фуцзянь стали забезпечувати дешевою робочою силою країни Тихоокеанського басейну, зокрема Південно-Східної Азії. Вивезення кулі особливо зросло з відкриттям золотих копалень у Каліфорнії та Австралії, а також з розвитком видобутку селітри в Перу та Чилі. Великий і постійний попит на кулі пред'являло плантаційне господарство островів Вест-Індії і особливо цукрові плантації Куби. Після прибуття на місце законтраковані потрапляли у повне розпорядження власників копалень, копалень, плантацій та виробників земляних робіт. Нові господарі поводитися зі своїми «жовтими рабами» із неймовірною жорстокістю. Цінський уряд не став на захист своїх підданих, хоча в 1866 підписав з Англією і Францією

спеціальну угоду про порядок контрактації кулі, а в 1874 послав на Кубу спеціальну місію для ознайомлення з умовами їх життя. [43; с. 86]

З початку 1860-х рр. збройна боротьба у Китаї вступила у нову стадію. Настав стратегічний перелом як під час військових дій, і у характері соціального руху. Став виразно позначатися кількісна перевага цинських військ, провінційних армій, створили антитайпінські «загони іноземної зброї». [36; с. 243] До кінця 1863 р. урядовим військам вдалося завдати ряд великих поразок няньцзюням, ліквідувати основні осередки повстань під керівництвом таємних товариств.

На першому етапі війни (1850-1856) армія на чолі з Хун Сюцюанем успішно діяла на хвилі соціального гніву, що прорвався назовні. Сільські та міські низи піднімалися на боротьбу проти маньчжурських завойовників, мало зважаючи на релігійний прапор тайпінів. З другого краю етапі (1856-1860) стала очевидною непридатність християнського вчення для конфуціанського селянства. Традиційному китайцю була глибоко чужа ідея гріховності людини, спокути провини та приходу Месії. На третьому етапі (1861-1863) релігійний фактор вже став відігравати відверто негативну роль. Найбільш згубним він виявився на завершальній стадії (1864-1868). [44; с. 81] Не стільки маньчжури, скільки самі тайпіни, насаджуючи християнство здійснювали посягання на вірування та звичаї китайців, оскільки для традиціоналістської частини населення вчення Христа було «варварською релігією», реальною загрозою конфуціанству, даосизму, буддизму та національним засадам.

Для традиційного китайця поклонятися «європейському» Ісусу – означало поклонятися «західним варварам». Для нього тайпіни були зрозумілі як антиманьчжурська сила, але неприйнятні як християни. Цинських правителів у Пекіні врятувало те, що вони все ж таки були конфуціанцями значно більшою мірою, ніж скиньки Конфуція в тайпінському Нанкіні. [66; с. 134] У цій ситуації завойовники-маньчжури виявилися багатьом китайцям ближче, ніж християни-китайці на чолі з Небесним ваном.

Антихристиянський рух, що зародився з перших кроків секти «богопоклонників» в Гуансі, тривало два десятиліття (1848-1868). З часом воно включило антитайпінську шензіську агітацію, активізацію традиційних культів, посилення чжусіанства, літературну інквізицію, знищення всього християнського і тайпінського, посилення сільської міліції і системи баоцзя, створення провінційних армій і підтримку цинської влади. Це був перший масовий «антиварварський» рух у Китаї. Масла у вогонь підлило активне насадження католицизму та протестанства європейськими місіонерами після укладання Пекінських договорів 1860 р. Китайське населення повело боротьбу як проти тайпінізованого, так і проти місіонерського християнства, бачачи в них явну загрозу старим підвалинам. Вже в 1862 р. пройшла хвиля масових антимісіонерських виступів у Цзянсі та Хунані. Англія та Франція гостро сприймали антиіноземні погроми у Китаї. [78; с. 14]

Наприкінці травня 1860 р. тайпіни на чолі з Лі Сюеченом розпочали свій Східний похід. Вони захопили Чанчжоу, Уси та на початку червня без бою вступили до Сучжоу. Населення вітало їх як визволителів від пограбувань та насильств урядових військ. [33; с. 77] На бік переможців перейшли від 50 до 60 тисяч цинських солдатів. Міста здавались без опору, і до липня тайпіни зайняли всю південну частину Цзянсу. У серпні тайпіни на чолі з Лі Сюечен підійшли до Шанхаю. Однак зайняти його їм не вдалося, бо цього разу проти них виступили не лише цинські війська, а й сили західних держав.

На початку 1860-х рр. Англія переконалася в нездатності тайпінів повалити династію Цин і отже у здібності останньої у союзі з китайською реакцією рано чи пізно покінчити з повстанцями. Після укладання Тяньцзінського договору 1858 і Пекінських договорів 1860 Англія все більше схилялася до того, щоб зробити ставку на династію Цин. [65; с. 104] Тайпіни, до того ж заборонили збут опіуму, стали на заваді «відкриття» внутрішніх провінцій басейну Янцзи для англійської торгівлі. Англійські політики та комерсанти, які прагнули якнайшвидше усунути цю перешкоду, розпочали

проти повстанців кампанію наклепу, нацьковуючи на них громадську думку в Англії. [60; с. 134]

Тим часом тайпіни вважали європейців своїми «брати у Христа», а західні держави – союзниками у боротьбі проти маньчжурів. Тайпіни ж щиро сподівалися, що західні брати за істинною вірою допоможуть їм у боротьбі з маньчжурськими нехристами. Тому йдучи на Шанхай, Лі Сючен розраховував на доброзичливий нейтралітет держав, а англо-французькі контингенти зустріли його артилерійським вогнем. [36; с. 287]

Ситуація у Китаї на початку 1862 р. різко змінилася. Якщо у 1856-1860 рр. цинський режим вів війну на два фронти – проти повстанців і проти Англії та Франції, то після підписання Пекінських конвенцій 1860 р. династія Цин позбавилася війни із зовнішнім ворогом. Розв'язавши собі руки, Пекін всі сили кинув проти тайпінів та няньцзюнів. Становище Тайпінської держави різко погіршилося. Тепер воно отримало війну на два фронти - проти маньчжурів, що посилювалися за рахунок звільнених в 1860 військ на Півночі, і проти нового і вкрай небезпечного ворога в особі англійців, французів і американців. [33; с. 79] Останні стали тимчасовими союзниками династії Цін, зацікавленими у якнайшвидшому знищенні повстанської християнської держави в долині Янцзи.

Втручання Англії у громадянську війну у Китаї було по суті інтервенцією. З 1860 р. вона була дещо замаскованою, а з 1862 р. – вже відкритою. Американський авантюрист Ф. Уорд у червні 1860 р. організував у Шанхаї коштом китайських компрадорів і багатіїв при заступництві американського консула озброєний загін боротьби з тайпінами під назвою «Завжди перемагаюча армія». На її зразок було створено «Франко-китайський корпус» та «Англо-китайський контингент». Проти тайпінів діяли також англійські, французькі та американські військові кораблі, які, прикриваючись «нейтралітетом», перевозили Янцзи цинські війська, озброєння і боєприпаси для них. У січні 1862 р. військо Ф. Уорда налічувало вже 8 тисяч солдатів, а також мало пароплави і джонки з гарматами на борту. [33; с. 74-75]

Одночасно дедалі більше зміцнювався союз між маньчжурською аристократією, з одного боку, і китайськими шеньші та землевласниками – з іншого. Будучи неспроможна організувати боротьбу з Тайпінською державою, династія Цин поступово передавала цю функцію до рук сильної особистості – Цзен Гофаню та її оточенню. Перемоги Сянської армії над тайпінами значно зміцнили його становище. У 1860 році, після того як Цзен Гофань обійняв посаду намісника Лянцзяна (Цзянсу, Цзянсі, Аньхуэй) і поширив свою владу також на провінцію Чжецзян, він отримав надзвичайні повноваження боротьби з довговолосими бандитами в цих чотирьох провінціях. Набирали сили вірні йому помічники – Лі Хунчжан, Цзо Цзунтан та інші організатори провінційних антиповстанських армій. [42; с. 439] На початку 1860-х рр. у боротьбу проти тайпінів включилися Хуайська армія Лі Хунчжана та війська Цзо Цзунтана. Їхні армії навчалися англійськими та французькими інструкторами, були озброєні сучасними англійськими гвинтівками, гаубицями та мортирами, а їхні офіцери частково перейняли бойовий досвід європейців.

У 1860-1870-ті рр. серед тайпінів з'явилася тенденція до оновлення та реформування Тайпінської держави. В 1859 главою уряду в Нанкіні став двоюрідний брат Хун Сюцюаня, учень західних місіонерів Хун Женьгань, який отримав титул «Князь-щит». Хун Женьгань, який виступав за модернізацію Китаю, у своєму проекті реформ «Новий твір на допомогу управлінню» обстоював ідею помірною зближення Китаю з Англією та Францією державами, маючи на увазі доброзичливе ставлення, активну торгівлю, впровадження іноземного досвіду та отримання інформації. [44; с. 92]

За проектом Хун Женьганя тайпінська, у своїй основі традиційна монархія мала поєднуватися з капіталізмом, заохочувати вітчизняне підприємництво, сприяти приватним гірничо-рудним, торговим компаніям та банкам. Прокламувалося сучасне соціальне забезпечення з лікарнями, будинками піклування та сирітськими притулками. Всі ці нововведення мали

поєднуватися зі старою, але оздоровленою суспільною системою. Передбачалося всіляке зміцнення державної влади, заборона будь-яких політичних організацій, всіляке єднання Небесного князя з народом за допомогою безперешкодного подання скарг імператору, контроль за обивателями та зміцнення низових традиційних інститутів (сільські старости, сільська міліція), тотальне стеження та збирання інформації про настрій населення. Старе належало очистити від скверни - фаворитизму, корупції, продажу посад та чинів. У душі старовини повинна була бути покращена екзаменаційна система на здобуття вчених ступенів. Головна мета реформаторського синтезу Хун Женьганя полягала у зміцненні традиційного як відновлення відновлення здорового духу давнини, і привнесення елементів сучасності. Це мало відродити Китай, зробивши його могутньою державою. Проте доктрина Хун Женьганя так і залишилася на папері, а сам він у 1862 році на якийсь час був звільнений у відставку. [42; с. 93-94] Деякі реформи в душі Хун Женьганя вже з 1862 стали проводитися в цинському таборі.

Катастрофічне становище, що склалося в середині XIX століття, змусило традиційні сили Китаю схилитися до часткової модернізації військової сфери цинського панування. Першим спонукальним імпульсом була ганьба військових поразок, понесених Цинською імперією від «варварів» у 1856-1860 рр. Країна, яка вважалася центром Всесвіту, була легко розбита заморськими дияволами. Правляча верхівка вважала головною причиною цього наявність у європейців сучасної військової техніки – гвинтівок, гармат та пароплавів. Другий і набагато більш важливою причиною часткового перегляду колишніх конфуціанських економічних концепцій став гігантський вибух національної та класової боротьби, що поставив маньчжурське панування на край загибелі. Обидва ці фактори вимагали зміцнення цинського режиму та всієї традиційної системи Китаю за рахунок сучасних засобів боротьби з внутрішніми та зовнішніми ворогами. Створення своєї фабричної промисловості стало історичною необхідністю, інакше країні загрожував крах.

У модернізації Китаю активну участь брав англійський капітал, який продовжував займати панівне становище у Китаї. [60; с. 177]

У цих умовах Маньчжурська династія, лідери Аньхуэйської (Лі Хунчжан) і Хунаньської (Цзен Гофань, Цзо Цзунтан) військово-шегьшских угруповань виступали не проти машин взагалі, лише проти машин у руках англійців. Правлячі кола лякало зростання військових та економічних позицій англійських варварів у Китаї. Це своє чергу висувалося необхідність «самопосилення» та створення своєї фабричної промисловості. Першими її підприємствами стали казенні військові заводи, арсенали та майстерні. Створення їх диктувалося необхідністю задовольнити потребу у сучасному озброєнні та боєприпасах цинських військ та провінційних армій, зайнятих придушенням селянських та національних повстань. Саме цей період (1861-1872) велось найбільш інтенсивне будівництво оборонних підприємств, коли було створено 11 арсеналів і заводів. [41; с. 387] Засновниками багатьох їх були вищі сановники чи намісники провінцій. Військова обстановка зумовила провідну роль цьому плані командувачів Сянської і Хуайської арміями.

Початок було покладено Цзен Гофанем, який у 1861-1862 рр. після взяття у тайпінів Аньцина побудував там військовий завод. У 1862 Лі Хунчжан заснував в Шанхаї артилерійський арсенал, закупивши обладнання в Гонконгу в Англії, і найнявши англійських майстрів. Підприємство виготовляло гармати та розривні снаряди. У 1864 році ним же був із залученням англійського капіталу збудований артилерійський арсенал у Сучжоу. Ці підприємства виробляли боєприпаси та зброю для боротьби з тайпінами. У 1865 Лі Хунчжан купив один з найбільших тоді в Шанхаї англійських механічних заводів, перейменувавши його в Головний Цзаннанський арсенал. [69; с. 23] З Англією у сфері постачання обладнання та техніки Китаю конкурували США. Цього ж року Цзен Гофань придбав у США додаткове обладнання для цього підприємства, після чого тут почали будувати пароплави. При арсеналі була відкрита школа перекладачів, де було переведено низку книг з європейської техніки. [47; с. 59-60]

У 1865-1866 рр. Цзо Цзунтан збудував у Мавеї поблизу Фучжоу суднобудівну верф. Машини та обладнання були закуплені у Франції, звідти були запрошені й інженери. На верфі працювало від 2 до 3 тисяч робітників та близько 1 тисячі солдатів Сянської армії. Тут же було відкрито школу англійської мови та суднобудування. У 1869 та 1872 рр. було засновано механічні майстерні в містах Сіань та Ланьчжоу, у 1872 році – у Куньміні. Військові арсенали з'явилися у Фучжоу та Гуанчжоу (1874 р.). [58; с. 46; 57]

У військове будівництво включалися представники найвищих придворних кіл. У 1867 році маньчжурський сановник, намісник Чжилі Чунхоу збудував у Тяньцзіні механічні майстерні. Лі Хунчжан в 1870 розширив це підприємство, відкривши додатково чотири цехи, а в 1872 заснував «Китайську комерційну пароплавну компанію» із залученням приватного китайського капіталу. [62; с. 97] У 1875 році губернатор провінції Шаньдун Дін Баочжен створив у м. Цзінань Шаньдунські механічні майстерні, а в 1877 обладнав в Ченду Сичуанський арсенал. Політика та практика самопосилення зміцнила становище династії Цин, дозволила суттєво переозброїти армії Цзен Гофаня, Лі Хунчжана та Цзо Цзунтана. [42; с. 443]

На початку 1862 р. війська Лі Сючен знову підійшли до Шанхаю, але знову зазнали ударів з боку англійських і французьких загонів. Проте вожді тайпінів усе ще вважали це непорозумінням і намагалися налагодити стосунки з Англією та Францією. Зазнаючи атак «братів-варварів», тайпіни мужньо боролися. Багато міст у провінціях Чжецзян та Цзянську по кілька разів переходили з рук до рук. Командувачі інтервентів – Ф. Уорд, французький адмірал О. Л. Проте, полковник Ле Бретон були вбиті у боях із тайпінами. [44; с. 97]

Проте все очевидніше ставала перевага сил за реакції. Англія, Франція та США збільшили масштаби своєї участі у боротьбі проти тайпінів. У 1863 році «Завжди перемагаючу армію» очолив британський офіцер Ч. Гордон. Зростала чисельність загонів іноземної зброї, що мали артилерію і діяли разом із військами Цзен Гофаня, Лі Хунчжана і Цзо Цзунтана. У результаті середини

1862 р., під час Селянської війни настав корінний перелом. «Загони іноземної зброї» та цинські війська взяли Нінбо і перейшли у наступ у провінції Чжецзян. До квітня 1863 р. більша частина цієї провінції була втрачена тайпінами. Все вже стискалося вороже кільце навколо столиці Тайпін Тяньго. Сюди з Цзянсу терміново відкликали Лі Сючен, який зробив дві широкомасштабні операції з деблокування Нанкіна. Спочатку восени 1862 р. він протягом 46 днів штурмував укріплені позиції ворога на південь від столиці. Потім навесні 1863 р. за наказом Хун Сюцюаня здійснив наступ у провінції Аньхуей, щоб відвернути цинські війська з-під Нанкіна. [36; с. 303-304] Обидві операції скінчилися безрезультатно.

Різко погіршилося становище і периферії Тайпінської держави. У березні 1863 р. під Чжіхеци (провінція Аньхуей) було розгромлено найбільшу армію няньцзюней під командуванням Чжан Лосіна. У цьому бою було вбито понад 20 тисяч повстанців. Чжан Лосін потрапив у полон і був страчений. До середини 1863 р. цинські війська винищили майже всі озброєні загоони таємних товариств у провінціях Гуандун, Гуансі та Сичуань. [44; с. 101]

При цьому набирало сили національно-визвольний рух неханьських народів та релігійних меншин. Тимчасові успіхи повстання дунган у Шеньсі та Ганьсу, що тривало з 1862 по 1873 рік, рух мяо в Гуйчжоу і мусульман в Юньнані вже не могли істотно вплинути на результат військових дій у Центральному та Північному Китаї.

Цинські сили під керівництвом Лі Хунчжана і «Завжди перемогаючої армії» Ч. Гордона в липні 1863 р. осадили Сучжоу. Після чотиримісячної облоги місто впало внаслідок зради групи тайпінських воєначальників. Після падіння Сучжоу тайпінські командири стали здавати місто за містом. У квітні 1864 цинські війська взяли Ханчжоу, у травні 1864 - Чанчжоу. Сорокатисячна тайпінська армія на чолі з Хун Женьганем відступала під натиском ворога. Вважаючи, що повна перемога близька, цинський уряд розпустив армію Гордона і зосередив усі зусилля на столиці Тайпін Тяньго. [40; с. 274]

Нанкін був блокований з усіх боків. Ще з літа 1863 р. в ньому почався голод, і Лі Сючен, який керував його обороною, рятуючи мирних жителів, дозволив їм залишити місто. Його обороняли лише до 4 тисяч боєздатних воїнів. Сянська армія, що обклала Нанкін, і війка Цзен Гоцюаня в багато разів перевершували сили тайпінів. Лі Сючен пропонував Хун Сюцюаню прорватися до Хубей або Цзянсі, щоб там продовжити боротьбу, але цей план було відкинуто. 1 червня 1864 р. Хун Сюцюань наклав на себе руки, прийнявши отруту. Лі Сючен продовжував керувати обороною Нанкіна ще півтора місяці. 19 липня 1864 р. війська Цзен Гоцюаня підірвали фортечну стіну і через пролом увірвалися до столиці Тайпін Тяньго. За цим пішла різанина, погром і гігантський потис. Лі Сючен з невеликим загоном вирвався з палаючого міста, але незабаром був схоплений і четвертований. На пласі закінчили життя Хун Женьгань та спадкоємці престолу, син Хун Сюцюаня. Тайпінська держава впала. [44; с. 355-356]

У переможців змінювалося ставлення до своїх тимчасових союзників – англійців, французів та американців. Вимушене співробітництво китайської реакції з іноземними інтервентами було пов'язане із серйозними побоюваннями. [55; с. 63] Військові з'єднання, озброєні і керовані «варварами», після розгрому бандитів довговолосих могли стати загрозою для династії Цин. Бачачи близьку перемогу над тайпінами, Пекін поспішав позбавитися небезпечних союзників. Влітку 1863 р. він відмовився від послуг військової ескадри Г. Лі і Ш. Осборна, що прибула в Шанхай, у травні 1864 р. розпустив «Завжди переможну армію», а потім і інші китайсько-іноземні формування – загони іноземної зброї. Разом з тим, починаючи з 1865 р. Пекін отримав низку англійських позик для придушення опору тайпінів, няньцзюнів та дунганів. [64; с. 23]

З падінням Тайпін Тяньго відбулося остаточне злиття Селянської війни тайпінів та повстанського руху няньцзюнів. Північне угруповання тайпінів під командуванням Чень Децяя та Лай Веньгуана ще у квітні 1864 р. об'єдналося у Хенані з військом няньцзюней, яке очолювали племінник загиблого Чжан

Лосіна Чжан Цзун'юй та Чень Дасі. Ця об'єднана армія навесні 1864 р. не змогла пробитися до обложеного Нанкін. У листопаді цинські війська на чолі з Сенгерінчі завдали їй великої поразки під Хошанем. Після самогубства Чень Децая сили, що залишилися, були очолені Лай Веньгуаном і Чжан Цзун'юєм. Протягом півроку вони вели успішну маневрену війну в п'яти провінціях на північ від Янцзи, раптовими ударами виснажуючи ворога. У травні 1865 повстанці вщент розгромили цинські війська під Цзяочжоу в провінції Шаньдун. У цьому бою було вбито Сенгерінчі. На боротьбу з тайпінсько-няньцзюньською армією був посланий Цзен Гофань, але у зв'язку з явними невдачами він незабаром був замінений Лі Хунчжаном. [36; с. 367-368]

У 1866 повстанські сили розділилися. Їхня Східна колона під командуванням Лай Веньгуана успішно боролася в провінціях Хенань, Хубей, Шаньду і Цзянсу. Проти неї було кинуте переважаючі сили цинських полководців, які у листопаді 1867 р. завдали нищівного удару повстанцям у районі цзянсу-шаньдунського кордону. Лай Веньгуан з відходами війська не зміг переправитися через Великий канал і в січні 1868 був розгромлений біля Янчжоу, сам він потрапив у полон і був страчений. Західна колона чисельністю близько 60 тисяч бійців на чолі з Чжан Цзун'юєм у 1866-1867 рр. успішно діяла у Хенані, Шеньсі та Шаньсі. Щоб врятувати армію Лай Веньгуана, що потрапила в критичне становище, Західна колона в січні 1868 р. почала стрімкий наступ у Чжилі, пробиваючи до Пекіна. Столиця була оголошена на стані облоги. У березні повстанців вдалося зупинити у Баодіна, але в арпелі вони попрямували до Тяньцзіня і вийшли на його найближчі підступи. Відкинуті переважаючими силами супротивника на південь, вони опинилися в пастці між Великим каналом, Хуанхе, лініями ворожих укріплень та скупченням цинських військ. 16 серпня 1868 р. останні загони Чжан Цзун'юя, виснажені безперервними боями, загинули в районі Чіпіна (північний апад провінції Шаньдун), а їх командувач наклав на себе руки. Так завершилася селянська війна 1850–1868 рр. [44; с. 119-121]

Селянська війна тайпінів була головною частиною збройної боротьби 1850-1870-х рр. проти цинського режиму. Поразка тайпінів зумовило неповне оновлення традиційної системи Китаю на стадії катастрофи та завершення чергового історичного циклу. Цинський режим вистояв, Маньчжурська династія зберегла своє панування над завойованими нею XVII столітті китайськими та інші народами.

Повстанці зробили цілу низку серйозних стратегічних помилок. Удари, завдані Англією та Францією цинському режиму під час опіумних війн, сприяли зміцненню держави тайпінів. Проте відкрите втручання Англії у громадянську війну на боці династії Цин прискорило падіння Тайпін Тяньго та поразку армій тайпінів та няньцзюнів.

У результаті чергова соціально-демографічна і династійна криза не привела до зміни династії, зберігши в Китаї владу династії Цин. Цинському режиму багато в чому сприяла географічна або територіальна роз'єднаність, ізольованість один від одного основних антиманьчжурських сил (тайпінів, няньцзюнів, червоноголових та сичуаньських повстанців) та асинхронність їх ударів. Селянська війна червоноголових у провінції Гуандун розпочалася через три роки після Цзіньтяньського повстання тайпінів, а Сичуаньська війна – через дев'ять років. Істотно відстала і національно-визвольна хвиля. Повстання мяо в Гуйчжоу відбулося через п'ять років, бачення мусульман в Юньнані – через шість років, а повстання дунган на Північному заході – через дванадцять років після виступу тайпінів.

Вийшовши переможцем зі смуги селянських воєн 1850-1868 рр., цинський режим явно зміцнив своє становище. На початку 1870-х рр. циклічна криза була переважно близька до подолання. Надлишковий і вкрай небезпечний демографічний потенціал був багато в чому винищений у ході селянських воєн, повстань та каральних акцій, а також внаслідок стихійних лих, голоду та епідемій. У провінціях відновлювалося велике землеволодіння та панування шеньші у місцевих справах. З особливим прагненням відроджувалася поліцейська система кругової поруки (баоцзя) та система

ідеологічного контролю (сян'юе). [41; с. 372] Гігантський спалах соціального гніву низів кинув масу одержувачів і шеньші, в тому числі опозиційних маньчжурам, в обійми цинського режиму. У ході боротьби з тайпінами, няньцзюнями, червоноголовими, сичуаньцями та повстаннями таємних товариств зміцнився союз знаменних та китайської верхівки – чиновників, шеньші, землевласників. Маньчжури частково потіснилися біля годувала влада і допустили до неї лідерів китайських регіональних військово-шензійських угруповань. Головними з них стали Хунаньська на чолі з Цзен Гофанем та Цзо Цзунтаном та Аньхуейська, керована Лі Хунчжаном. У 1866 році Цзо Цзунтан був призначений намісником Шеньганя, а наступного року Лі Хунчжан отримав аналогічну посаду в Лянху. У руках цих лідерів були боєдатні, добре озброєні армії з великим досвідом ведення масштабних операцій. Їхні командувачі та офіцери за рахунок військового видобутку, пограбування та казнокрадства сколотили собі величезні статки. [62; с. 188]

У 1865 році вдовствующая імперарица Цисі усунула від влади князя Гуна і стала по суті єдиновладною правителькою Китаю. Протягом наступних 43 років, аж до кінця 1908 р., ця розумна, жорстока та підступна жінка зберігала необмежену владу. При ній особливим впливом користувалися головний євнух Ань Дехай і Лі Ляньїн, що змінив його в 1869 році. Цисі робила ставку на лідерів регіональних китайських військових угруповань – Цзен Гофаня, Лі Хунчжана та Цзо Цзунтана. До початку 1870-х рр. панувала найсильніша з угруповань – Хунаньська. Її творець Цзен Гофань, став намісником столичної провінції Чжилі, дуже впливав на політику Пекіна. Зміцнення військових сил режиму, що перемиг, відбувалося в міру розгортання політики самопосилення, насамперед за рахунок будівництва нових арсеналів, військових підприємств та переозброєння військ європейською стрілецькою зброєю, гарматами та пароплавами. [42; с. 449]

Водночас у цинських військах швидко набирало сили таємне товариство «Старші брати» (Гелаохуей). Ця антиманьчжурська підпільна організація, особливо її гілка «Хунбан» (червоне братство), була захисницею інтересів усіх

китайців, які мали зброю. До неї виявилися залученими як солдати, а й частина офіцерського складу. Вплив Старших брати поширилося майже всі війська долини Янцзи. [33; с. 77] У зв'язку з цим провінційні армії стали викликати у Пекіна обґрунтовану тривогу. Було проведено масову демобілізацію п'яти провінційних армій. Їхній бойовий склад, втративши засоби для існування, поповнював бандитські зграї. У разі повоєнної розрухи цинський режим відчував великі фінансові труднощі. Скорочення податкових надходжень та інших доходів уряд намагався компенсувати продажем великої кількості вчених ступенів, чиновних посад, рангів та знаменних земель. Режим всілякої економії торкнувся навіть восьмипрапорних. У 1865 р. спеціальним указом їм дозволялося самим шукати собі їжу, тобто відкріплювати від свого прапора, міняти місце проживання та займатися корисною працею. [61; с. 92]

Розділ IV

АНГЛО-КИТАЙСЬКІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ У 1868-1881 РР

Імператриця Цисі вела вкрай обережну політику стосовно Англії, оскільки події 1868-1870 рр. давали явний привід нового втручання варварів у внутрішні справи Цинської імперії. Поразка тайпінів не пом'якшила антихристиянський рух у Китаї. Понад те, подальше проникнення сюди західних держав надало цій боротьбі нову силу. До 1867 р. у Китаї вже діяло 65 протестанських місій, різко активізувалася католицька церква. Цього разу традиціоналістські сили – переважно мешканці міст – свій удар направили проти англійського місіонерства. Країною прокотилася хвиля антимісіонерських виступів. [78; с. 11; 24]

Особливо жорстоким був інспірований шэньші антихристанський бунт у Янчжоу восени 1868 р. Потім він перекинувся в Цзюцзян, Цинцян та на Тайвань. Антимісіонерські виступи в 1869 пройшли в провінціях Фуцзянь, Аньхуей, Гуйчжоу, Сичуань, а також у столичній провінції Чжилі. Кульмінацією цього руху стали події 21 червня 1870 р. в Тяньцзіні. У них брало участь кілька десятків тисяч людей. Спровокований нахабством французького консула натовп вбив його, а також західних місіонерів та китайців-християн. [78; с. 31] При доброзичливому нейтралітеті чиновників, шэньші та військ було зруйновано французьке консульство, католицький собор та християнські місії. Після цього в багатьох містах Китаю пройшли антиіноранні виступи. Вважаючи, що належить війна щонайменше з Францією, цинський уряд посунув до Чжилі добірні частини Хуайської армії. Однак руки Наполеона III були сковані війною з Пруссією, а Англія не вважала за потрібне в цих умовах починати четверту військову кампанію в Китаї. Цисі була змушена відшкодувати збитки Франції та надіслати до Європи викупну дипломатичну місію на чолі з Чунхоу. [80; с. 276] Проте антимісіонерські виступи 1873-1875 рр. були відзначені в провінціях Шаньдун, Цзянсі та Цзюцзян.

У цей час змінилося співвідношення сил у правлячому таборі – лідерство перейшло від угруповання Хунань до Аньхуейської. На посаді намісника столичної провінції Цзен Гофаня змінив Лі Хунчжан. Його Хуайська армія розмістилася в Чжилі під приводом відображення зовнішньої небезпеки. Він зберігав за Аньхуейським угрупованням контроль над колишнім своїм намісництвом Лянцзян, у тому числі над військовими арсеналами в Нанкіні, Шанхаї та Сучжоу, а також над доходами від митниць та соляної монополії. Влаштувавшись у Тяньцзіні, Лі Хунчжан взяв у свої руки зносини з державами і фактично підпорядкував собі Цзунлі Ямень. Дедалі більше обростаючи новими посадами і важелями влади, він став впливати на політику Циси більш сильний вплив, ніж Цзен Гофань. Після його смерті в 1872 Лі Хунчжан став найбільш впливовим сановником Китаю. [48; с. 28]

Впоравшись із повстанським рухом у ханьських провінціях, Пекін перейшов до ліквідації національних повстань на периферії імперії. Збройна боротьба вступила у свою завершальну стадію – стадію придушення національно-визвольного руху неханьських народів та релігійних меншин 1868–1877. Після поразки тайпінів і няньцзюней вони не становили цинського режиму особливої небезпеки. Головними осередками опору були повстання народу мяо в Гуйчжоу, мусульманський султанат у Юньнані, дунганські повстанці в Шеньсі, Ганьсу та Цінхаї, а також ханства в Сіньцзяні, які поступово об'єдналися у рамках держави Йеттішар (Семиграддя).

Гостре соціальне невдоволення та китайсько-маньчжурський гніт різко загострили ситуацію у Сіньцзяні. У 1857 році в Кашгарії спалахнуло повстання під керівництвом Валіхан-тюря – племінника Джахангіра. Воно було жорстоко придушене у серпні 1858 р., причому багато повстанців бігли до Коканду. Повстання дунган у Шеньсі та Ганьсу у 1862 році позбавило цинську владу в Сіньцзяні дотацій із скарбниці намісництва Шеньгань. Місцева бюрократія намагалася компенсувати цю втрату шляхом підвищення податків та незаконних вилучень. Усе це призвело населення до межі загального повстання. [40; с. 523]

У червні 1864 р. збунтувалися солдати-дунгани гарнізону Кучара, а за ними піднялося й решта населення на чолі з Рашидін-Ходж. Звільнивши чотири округи – Турфан, Хамі, Аксу та Уш, він встановив тут свою владу. Того ж літа в Урумчі виникло дунганське ханство на чолі з Лотай-ханом. Незабаром він проголосив себе султаном, а свою державу Урумчинським султанатом. Війська Рашидіна у жовтні намагалися заволодіти Кашгаром, де перед цим успішно пройшло повстання проти завойовників маньчжурів. У Хотані влада перейшла до мулли Хабіб-Уллах. У повсталий Кашгар з Коканда 1864 р. прибув із загоном Бузрук-ходжа – син Джахангіра. Радісно зустрінутий населенням, він був обраний головою Кашгарського ханства, що включав і Яркенд. [61; 185]

Проти цинського панування піднялися майже всі мусульманські народи Сіньцзяна – уйгури, дунгане, киргизи та таджики. Миси виступили на визвольну боротьбу під релігійним прапором ісламу. На чолі руху стали духовні феодала (ходжі, імами) та прості мулли (ахуни). Боротьба носила як антиманьчжурську, а й антикитайську спрямованість. В 1867 повстало уйгурське населення Ілійського краю, і тут виник Таранчинський султанат. Таким чином, практично весь Сіньцзян на 13 років до 1877 р. – скинув маньчжурське ярмо. На території колишнього цинського намісництва виникло п'ять невеликих мусульманських держав. Така феодална роздробленість перед цинської загрози вимагала якнайшвидшого об'єднання. Створення єдиної держави відбувалося з урахуванням найсильнішого Кашгарського ханства. Ним фактично керував воєначальник-таджик Мухаммед Якуб-бек, виходець із низів, що став визначним політичним діячем. [42; с. 454-455]

Якуб-бек створив численну армію, її силами здійснив об'єднання Східного Туркестану. Інші ханства, султанати та емірати були підпорядковані Кашгару, а нова уйгурська держава отримала назву Йеттішар. Якуб-бек був проголошений ханом Йеттішара під назвою Бадоулет. Його війська здійснили два походи проти дунганського Урумчинського султанату і в 1870-1872 рр. приєднали його територію до Єттішара. На бік Якуб-бека перейшов Біянху,

що в 1873 році влаштувався в Урумчі, а також інші дунганські командири та біженці з Північно-Західного Китаю. Якуб-бек провів низку прогресивних реформ. Він модернізував свою 45-тисячну армію, спростив бюрократичну систему, скоротив апарат, різко зменшив податки, збори та повинності з населення, скасував внутрішні мита, упорядкував фінанси. Імператор Йеттішара заохочував торгівлю, будував караван-сараї, прокладав нові канали та інші зрошувальні системи, завдяки чому розширив орну площу. Проте створений ним режим був суворим і часом жорстоким. Коли ж цинські війська з 1873 р. розпочали військові дії в Сіньцзяні, багато позитивних починань у Йеттішарі виявилися перекиркованими через різке зростання військових витрат. [43; с. 68]

Для зміцнення своєї держави Якуб-бек прагнув використати протиріччя між Росією та Англією, пропонуючи і тій і іншій свою службу. Петербург, розвиваючи з Йеттішаром торгівлю, пішов з його дипломатичне визнання. Англія намагалася використати Кашгарського хана проти Росії, допомагаючи йому до 1877 р. з Індії зброєю та військовими радниками. [25; с. 355-356] Така ж допомога надавалася йому і з боку Туреччини. Щоб запобігти захопленню Якуб-беком султанату Таранчинського і не допустити англійського впливу в Середній Азії, російські війська в 1871 році окупували Ілійський край і ліквідували місцеву уйгурську державу.

Тим часом у Пекіні знову спалахнула боротьба за владу. У лютому 1873 Цисі була змушена офіційно передати керівництво країною своєму сину - Цзайчуню, але зберегла за собою реальне управління імперією. У січні 1875 р. хворий імператор помер. Порушуючи всі правила престолонаслідування вона звела на трон свого трирічного племінника Цзайтяня з девізом правління Гуансюй (Блискуча Спадщина, 1875-1908). Початок друге (після 1861-1873 рр.) регенство Цисі (1875-1889), завдяки якому вона утримувала у руках всю повноту влади.

Знову ускладнилося міжнародне становище Цинської імперії. В 1872 молодий капіталістичний хижак - Японія підпорядкувала собі острівне

королівство Рюкю - данника Пекіна і одночасно васала Токію. Після цього в 1874 році японський уряд за допомогою США висадив на південь Тайваню 3-тисячний експедиційний корпус на чолі з Сайго Цугуміті. Спроба войовничих самураїв захопити Тайвань зірвалася, але Китай за посередництва англійської дипломатії був змушений виплатити Токію грошову компенсацію понад 1 млн. лянів. [81; с. 24] Півдні Франція продовжувала підпорядкування собі іншого данника Китаю – Аннама. В 1873 її військова експедиція намагалася встановити протекторат Парижа над Північним В'єтнамом (Тонкін). Наступного року королю Аннама був нав'язаний договір, який ставив його зовнішню політику під французький контроль і фактично проголосив незалежність Аннама від цинського імператора. [31; с. 189] Це був черговий удар по системі "Китай - данники".

У 1874 році з Північної Бірми до західної частини Юньнані рушила велика військова експедиція англійців. Але, зустрівши в прикордонному районі збройний опір, вона змушена була повернути назад. [55; с. 125] Тоді Англія, пригрозивши Китаю війною, змусила Пекін у вересні 1876 підписати в Яньтаї (Чіфу) так звану Чифуську конвенцію. [23] Вона скасовувала оподаткування іноземних товарів особою, вводила для дипломатів європейські права і привілеї, а також створювала у відкритих портах змішані китайсько-іноземні суди. Для західної торгівлі відкривалися ще чотири порти – Ічан, Уху, Веньчжоу та Бейхай. Встановлювалися шість якірних стоянок Янцзи, і дозволялася прикордонна торгівля з Бірми з Юньнанью. Пекін виплатив контрибуцію і пішов ще на низку поступок. Так без ведення чергової торгової війни Англія, а за нею та інші держави домоглися різкого розширення своїх позицій у Китаї. [23] Чифуська конвенція стала черговим етапом на шляху перетворення країни на півколонію.

Цинському режиму залишалось покінчити з останнім осередком антиманьчжурського опору - з державою Йеттішар. У 1875 році намісник Шеньганя та надзвичайний емісар у справах Сіньцзяна Цзо Цзунтан після дворічної підготовки рушив своє 70-тисячне військо на підкорення Джунгарії.

Оскільки він уміло підтримував у Якуб-беку надію на договір з Пекіном про автономію Кашгарії в рамках Цінської імперії, Джунгарія була віддана йому майже без бою. Після цього в середині квітня 1877 він раптово кинув проти Йеттішара 180 батальйонів добре озброєних військ під командуванням Лю Цзуньтана. Незважаючи на допомогу загонів Біяньху та інших командирів-дунган, війська Якуб-бека зазнавали поразки. У травні 1877 р. його було отруєно. Йеттішар розпався на три володіння, що ворогували між собою. Війська Лю Цзуньтана оволоділи Кашгаром, Яркендом та Хотаном. [41; с. 454] У грудні 1877 р. вся Кашгарія була підкорена. Каратели стратили тисячі мусульман і десятки тисяч кинули до в'язниці. Біяньху з загонами Дунга знайшов притулок в російських володіннях. Влада династії Цин над Сіньцзяном, крім Ілійського краю, була відновлена.

З падінням Йеттішара в історії Китаю завершилася остання стадія чергового соціально-демографічного, економічного та династійного циклу (остання чверть XVII – третя чверть XIX століття), з якого Цинська імперія вийшла у стані найтяжчої повоєнної розрухи.

У 1870-х рр. завершився Цинський цикл еволюції китайського соціуму (остання чверть XVII – третя чверть XIX століття). Вийшовши з останньої стадії (фаза катастрофи), Цинська імперія вступив у першу стадію (фаза відновлення) чергового нового циклу. Для цієї фази були характерні два основні доданки. По-перше, коротка смуга громадянського світу і внутрішнього спокою – вся остання чверть XIX століття практично пройшла без великих повстань. По-друге, глибока повоєнна розруха, що перетворила Китай на хвору людину Азії. [62; 276] Громадянська війна 1850-1877 рр. через свої гігантські масштаби призвела до знищення багатьох мільйонів селян, ремісників, найманих працівників і торговців. Сталося масове руйнування засобів виробництва. Безліч полів виявилися занедбаними, системи зрошення стали непридатними, морські і річкові греблі руйнувалися. Гігантська катастрофа 1855 викликана зміною русла Хуанхе, призвела до порушення всієї зрошувальної системи від Кайфена до Жовтого моря. [58; с. 115] В результаті

багато орних земель перетворилося на пустки та болота. До того ж наслідки вело прогресуюче руйнування дренажної системи у басейні озера Тайху. У період військових дій 1850-1870-х рр. була занедбана значна частина раніше оброблених земель. Площа земельних угідь Китаю 1874 р., тобто. через 6 років після закінчення селянських воєн, була на рівні 1831 р. Різко скоротилися й податкові збори. Так, натуральні надходження від поземельного податку в тому ж 1874 були майже вдвічі меншими, ніж у середині XVIII століття. [41; с. 364-365]

У зоні воєнних дій особливо постраждали міста. Безліч повітових та окружних центрів, обласних міст, насамперед у найбільш розвинених східних та центральних провінціях, були частково чи повністю зруйновані. Десятки міст півдня Цзянсу, півночі провінції Чжецзян та південної частини провінції Аньхуей лежали у руїнах. Сянська армія вщент розорила Нанкін, від нього залишилася лише міська стіна. Такі торгово-ремісничі центри як Сучжоу та Ханчжоу, були спустошені та частково зруйновані. Загинули або просто припинили існування тисячі майстерень і мануфактур, у тому числі знамениті шовкові підприємства в Цзянсу і фарфорові в Цзянсі. Розрив господарських зв'язків місто та села обумовив занепад товарного виробництва та тимчасову натуралізацію економіки. Різке скорочення внутрішньої торгівлі призвело до масового вилучення капіталу із сфери обігу. У ході військових дій, грабежів і реквізицій величезну шкоду зазнало торговельно-лихварське середовище. Розруха панувала і транспорті. У містах було зруйновано багато мостів. На Янцзи, Хуанхе та Великому каналі було знищено пороми, потоплено масу річкових та морських джонок. Дороги розмивалися і заростали чагарниками. До кінця 1860-х рр. XIX століття найбільш розореними виявилися південь Цзянсу, північ провінції Чжецзян, Аньхуей, Північ Цзянсі та східна частина провінції Хубей. На півночі Китаю особливо постраждали південний схід Хенані, південь Чжилі та західні райони провінції Шаньдун. Розорення цих районів було наслідком багаторічних військових дій і особливо результатом різанини, підпалів і пограбувань, що творилися цинськими військами,

провінційними арміями, насамперед Сянською та Хуайською, а також китайсько-іноземними формуваннями у приморських районах. Крім того в провінціях Чжецзян, Аньхуей та в низці інших районів настав масовий голод. Через війну населення півдня Цзянсу проти предтайпинским періодом скоротилося втричі, а низці областей Чжецзяна – на 70%. В останній період боротьби з тайпінами в Чжецзяні загинуло понад 3 млн людей, головним чином від голоду, спричиненого розрухою та військовими діями. Загалом же за період 1851-1868 рр. у зоні Тайпін Тяньго від каральних операцій цинських військ та інших лих загинуло близько 20 млн людей. [42; с. 456-456]

Економічні проблеми ускладнювалися витоком з Китаю срібла, що йшов оплати імпортованого опіуму. Лише з 1870-х рр. ці втрати стали знижуватися за рахунок зростання виробництва опіуму в самому Китаї. Відновлення економіки і вихід з повоєнної розрухи гальмувала митна павутина, що розрослася, обплутала всі провінції. До кінця XIX століття по всій країні діяло понад 11 тисяч бюро, їх відділень і застав по збору внутрішніх мит. Розорення шести найбагатших провінцій нижньої течії Янцзи змусило уряд знизити для них річну норму поземельних податків на 10 млн лянів. Влада практикувала безплатну або за одну третину врожаю роздачу селянам порожніх земель і давали їм на перший час податкові послаблення. Внаслідок цього в районах нижньої течії Янцзи дещо зміцнилося селянське землеволодіння, а також найвигідніша для власників землі «вічна оренда». [43; 172-173]

Ще до кінця відновивши економіку після страшної повоєнної розрухи 1860-1880-х рр., Цинська імперія вступив у нову стадію деградації бюрократичного апарату. Таке швидке повернення застарілої хвороби пояснювалося тим, що у фазі катастрофи попереднього історичного циклу була повалена стара династія, і з її збереженням не відбулася істотна зміна бюрократії, тобто. масове оновлення правлячої та керівної еліт. Тому цинська бюрократія швидко повернулася до стану циклічної кризи кінця XVIII – першої половини XIX століття. Відновилися старі біди – завищення податкових ставок, розкрадання фіскальних сум, скорочення частки, що

відсилається до Пекіна, зловживання під час збору податків. Вже у 1880-ті рр. цинське чиновництво спокійнісінько повернулося до своєї улюбленої стихії: розбухання штатів, хабарництво, безладдя, невиконання наказів з Пекіна та податкові недоїмки провінцій наростали з кожним роком. Так, податкове відомство (Хубу) вважало, що вже в середині 1880-х рр. місцеве чиновництво загалом щороку приховувало понад 10 млн лянів податкового срібла. Щоб заповнити цей дефіцит, центральна скарбниця знову зробила ставку на додаткові збори та надбавки до основного податку.

Із завершенням Цинського циклу в Китаї збереглася не лише стара панівна еліта, а й колишня династія Цин. З 1875 продовжувалося друге регенство вдовствующої імператриці. До Цисі стікалися незліченні багатства – маса золота, срібла, перлів та дорогоцінне каміння. Для себе вона будувала новий літній палац та парк, бо не захотіла відновити Юаньмін'юань, зруйнований та спалений англійцями та французами у жовтні 1860-го р. На новий палацовий ансамбль Іхюань з казни йшли величезні кошти. При Цисі складалося понад 3 тисячі євнухів і до 10 тисяч служниць. У її оточенні величезним впливом мав головний євнух Лі Лян'їн, володар величезного статку. Він та його підручні добували для Цисі додаткові кошти, торгуючи посадами, чинами, званнями та іншими відзнаками. Її нечувана пристрасть до розкоші призвела до того, що напередодні війни з Францією на будівництво літнього палацу Іхеюань та гігантського парку навколо нього пішла навіть частина асигнувань, призначених на закупівлю бойових кораблів за кордоном. Цисі міцно тримала владу у своїх руках. Проте з кінця 1870-х початку 1880-х рр. знову стали набирати чинності великий князь Гун та його прихильники в Цзюньцзичу (військова рада) та Цзунлі ямені. Напередодні чергової битви за владу Цисі в 1881 отруїло свою співправительку - імператриця Циань, щоб та не стала зняряддям в руках її супротивників.

Продовження циклічної еволюції у її погіршеному варіанті супроводжувалося наростаючим впливом зовнішнього чинника – світового капіталістичного ринку України та агресії західних держав. Відповіддю цей

історичний виклик послужила перша фаза реформ у Китаї, відома як політика самопосилення. Її важливим доданком стала рекітаціям державного апарату, тобто. висування на ключові пости в адміністрації найвпливовіших і найздатніших лідерів з числа китайських шэньші та землевласників. Понудним мотивом політики самопосилення служила необхідність мати сучасну військову техніку для придушення народних повстань, а також для захисту цілісності та суверенітету Цинської імперії від зазіхання заморських варварів. На думку китайських західників, прихильників засвоєння заморських справ, шлях до могутності Китаю лежав через запозичення у Заходу військової та іншої техніки. Йшлося про прагматичне використання реальних досягнень капіталістичного Заходу, а не засвоєння ідеалів буржуазного суспільства. Іншими словами, гармати могли бути західними, а ідеологія – традиційною китайською.

На чільне місце лідери самопосилення як і раніше ставили модернізацію армії та флоту шляхом оснащення їх іноземною зброєю і технікою. Всі їхні помисли зводилися до підготовки військ, навчання за західною методикою і переозброєнню на європейський лад. Велика увага приділялася власному виробництву сучасних знарядь, гвинтівок, боєприпасів та пароплавів, а також закупівлі машинного обладнання із країн Заходу. Тривало будівництво казенних військових підприємств, а також фабрик для постачання військ амуніцією. Економічною стороною політики «самопосилення» був курс досягнення багатства. Він передбачав різке розширення ролі казенного сектора у промисловості, торгівлі та транспорті. [58; 193] Це мало, з одного боку зменшити вплив іноземців, з другого – поставити розвиток китайського капіталу під контроль держави, давши останньому можливість використовувати з метою приватні інвестиції. Ці інвестиції залучалися до змішаних казенно-приватних підприємств поза військовою промисловістю. Ініціаторами їх створення були великі сановники, такі, як Лі Хунчжан та Чжан Чжидун. Їхніми акціонерами чи пайовиками виступали чиновники, шэньші, компрадори, великі землевласники та купці. Ці підприємства, що зберігали

сильний вплив казенного початку, поділялися на дві категорії. Перша – казенний контроль та підприємництво торговців – відзначався повним свавіллям влади. Друга - спільне підприємництво скарбниці та торговців характеризувалися меншою залежністю від бюрократії. Завдяки опіці Лі Хунчжана набирала сили Китайська комерційна пароплавна компанія, яка отримала спеціальні пільги та привілеї. Для постачання її паливом за підтримки Лі Хунчжана в 1877-1878 рр. була організована Кайпінська вугільна компанія, яка згодом стала найбільшим вугільним підприємством Китаю. Потім ця компанія збудувала залізницю від Кайпіна до Дагу. [58; с. 175-176]

Продовжувалась підготовка спеціальних кадрів для потреб політики самопосилання. Всього з 1862 по 1898 було засновано 17 навчальних закладів нового типу, де стала формуватися сучасна різночинна інтелігенція. За допомогою місіонерів здійснювався переклад китайською мовою іноземних книг з природничих та суспільних наук. [42; с. 452] З 1870-х рр. у Шанхаї та Гуанчжоу почали видаватися перші іноземні, а потім і китайські приватні газети. Політика самопосилання, будучи ранньою стадією реформ у Китаї, проводилася досить консервативними колами, далекими від ідеї прогресу. Проте об'єктивно вона була прогресивною тодішнього Китаю. Курс на засвоєння заморських справ створив перші осередки великого машинного виробництва, започаткував модернізацію збройних сил, підготував додаткові умови для економічного розвитку, соціальної еволюції та оновлення суспільно-політичної думки передових кіл шэньші та інтелігенції.

Реформаторський рух насилу пробивав собі дорогу в традиційному суспільстві.

Політика самопосилання викликала ненависть і страх у традиційно настроєної маси населення. За засвоєння заморських справ виступали, як правило, чиновники, шэньші та великі землевласники, які отримували прямі вигоди та доходи від контактів із Заходом та часткових реформ. Ті ж із них, хто таких вигод не мав і зазнав прямих збитків після відкриття Китаю, стали опорою руху контрреформ. Позиції прихильників старовини були особливо

сильні у Центральному Китаї, насамперед у Хунані. Ця провінція зазнала найбільших збитків від переміщення торгових шляхів та центру зовнішньої комерції з Гуанчжоу до Шанхаю.

Для боротьби з нововведеннями ультраконсервативне крило бюрократії та шэньші з 1870-х рр. скористалося системою яньлу, яка дозволяла чиновникам від першого до четвертого класу включно безпосередньо спрямовувати свої меморандуми на ім'я імператора. Бюрократія з п'ятого класу і нижче могла висловлювати свою думку лише через найвищих сановників. У 1870 на початку 1880-х рр. цю практику широко застосовували представники руху цин'ї. Виступаючи проти будівництва залізниць, телеграфу та сучасних шкіл, вони вимагали припинення дипломатичних зносин із заморськими варварами та максимально допустимого повернення до доопіумного традиційного стану Китаю. У цьому реакційному русі із середини 1870-х рр. лідирувала група столичних сановників – уродженців Чжилі на чолі із Чжан Чжидуном. До чистої думки дуже дослухалися і правлячі верхи, зокрема реакційна маньчжурська аристократія. Ідеологічною основою цин'ї служило традиційне переконання у перевазі китайської культури та конфуціанства насамперед над технічними досягненнями варварів Заходу. [66; с. 253] Прибічники руху вважали, що західна наука є лише запозичення та подальший розвиток відкриттів, свого часу зроблених у Китаї. Вони виступали проти варварських ремесел, проти викладання точних наук, проти запрошення до Китаю викладачів з Європи та посилки китайських юнаків на навчання до варварських країн. З порога відкидалися і будь-які зміни в бюрократичній системі імперії.

Політика самопосилення викликала ненависть і страх у традиційно настроєної маси населення. За засвоєння заморських справ виступали, як правило, чиновники, шэньші та великі землевласники, які отримували прямі вигоди та доходи від контактів із Заходом та часткових реформ. Ті ж із них, хто таких вигод не мав і зазнав прямих збитків після відкриття Китаю, стали опорою руху контрреформ. Позиції прихильників старовини були особливо

сильні у Центральному Китаї, насамперед у Хунані. Ця провінція зазнала найбільших збитків від переміщення торгових шляхів та центру зовнішньої комерції з Гуанчжоу до Шанхаю.

Руху цин'ї сприяла і внутрішня політика династії Цин, що проводилася після придушення народних рухів 1850-1870-х рр.: відновлення системи кругової поруки (баоцзя) та ідеологічного контролю (сян'юе), а також конфуціанської цензури. Велике значення мало також посилення у 1860-1890-х рр. ролі Тунченської школи конфуціанства з її центром – привілейованою академією у місті Тунчен на півночі провінції Аньхуей. Остання служила кузнею вірнопідданих та консервативних кадрів шэньші та чиновників. Тунченці люто боролися проти найменших відхилень від середньовічної доктрини Чжу Сі. [66; с. 272] Між політиками самопосилення та послідовниками чистої думки не було непрохідного кордону, їхня доля визначалася насамперед самої Цисі. Прагнучи врівноважити вплив сторін, вона розпалювала боротьбу з-поміж них, зміцнюючи цим власну владу. До середини 1860-х Цисі вміло використовувала чисту думку для ослаблення лідерів самопосилення, серед яких був найнебезпечніший для неї претендент на керівну роль - великий князь Гун.

Аналогічну позицію займала Цисі і стосовно протиборчих Аньхуейської та Хунаньської угруповань. Обидві вони мали по суті власні армії, які грали особливу роль у загальному балансі збройних сил Цинської імперії. Що ж до останніх, то під час опіумних воєн та громадянської війни 1850-1870-х рр. у них відбулися значні зміни. Так, восьмипрапорні війська вже не придатні для бойових дій і використовувалися в основному для парадів, охорони Пекіна та гарнізонної служби у містах. Різко скоротився контингент військ зеленого прапора, старого доопіумного типу. Вони все більше замінювалися частинами, озброєними та навченими за європейським зразком. [33; 87] Цинський уряд через Військове відомство зберігло реальний контроль лише над старими восьмипрапорними та зеленознамовими військами. Війська ж, озброєні та навчені по-сучасному, походили під командуванням лідерів Аньхуейської та

Хунаньської угруповань. Під прямим чи непрямим контролем цих лідерів залишалися найбільші та важливі арсенали, порохові заводи та верфі.

Важливу роль цьому плані грав Лі Хунчжан – голова Аньхуэйського угруповання. Він вирішував найважливіші питання озброєння та постачання армії та флоту, насамперед закупівлі зброї, боєприпасів, техніки та спорядження. Так, з ініціативи Лі Хунчжана з середини 1870-х рр. почали виконувати замовлення на будівництво в Європі броненосців та інших військових судів. Це служило джерелом надзвичайного збагачення самого Лі Хунчжана, його оточення, китайських компрадорів і особливо іноземних фірм та європейських ділків – торговців зброєю. [70; с. 98] Полюючи на вигідні замовлення на озброєння і на оборонні поставки, вони постійно юрмилися навколо Лі Хунчжана в його ставці в Тяньцзіні. У цьому їм активно допомагали іноземні економічні та військові радники Лі Хунчжана, а також інструктори – німці у війську та англійці на флоті. Вони ж разом із французами контролювали військові та військово-морські училища. [55; с. 167] Навколо Хунчжана склалася своєрідна імперія з сучасних змішаних підприємств, створених ним самим або людьми з його оточення. Сам він всіляко зміцнював цю імперію – за рахунок залучення державних коштів та приватних капіталів, надання їм монопольних прав, податкових послаблень та казенних дотацій.

Будучи намісником Чжилі, Лі Хунчжан сконцентрував у руках величезну владу. Його сорокатисячна Хуайська армія контролювала столичну провінцію. У віданні Лі Хунчжана була оборона і зовнішня торгівля Північного Китаю і Маньчжурії, зокрема Тяньцзінський арсенал і Північна (Бейянська) ескадра сучасного військово-морського флоту, що створювалася. Він вирішував найбільші зовнішньополітичні питання та продовжував контролювати низку великих арсеналів та військових заводів у Цзянсу. В результаті до середини 1880-х рр. збройні сили Північного Китаю, перш за все Хуайська армія та Бейянський флот, виявилися оснащеними набагато краще, ніж Сянська армія та Наньянський флот із Фуцзяньською ескадрою. Це своє чергу, загострило розбіжність між хунаньцями та аньхуейцями.

Лі Хунчжан був кумиром шеньші і великих землевласників Північного Китаю. Він служив ключовою ланкою, що забезпечує хитку рівновагу та тимчасове примирення Китаю та західних держав. Для Англії Лі Хунчжан був найприйнятнішим китайським політиком. Крім того, Лі Хунчжан жодним чином не робив замах на абсолютну владу Цісі, був потрібен і корисний їй. Маньчжури цінували Лі Хунчжана за його заслуги, відданість династії та вміння вести справи із заморськими варварами. У цій сфері Лі Хунчжан практично заступив собою Цзунлі Ямень. На всі доступні його впливу військові посади він розставив свою креатуру. Надмірна влада Лі Хунчжана почала турбувати цинський двір. Цісі поспішила підтримати Цзо Цзунтуна та його Хунаньське угруповання. [48; с. 73; 78] Якщо Аньхуейська угруповання більшою мірою була пов'язана з політикою та практикою самопосилення, то Хунаньська угруповання – з рухом ції. Боячись надмірного посилення обох угруповань, Цісі вміло розпалювала ворожнечу між ними.

Лідери обох військово-бюрократичних угруповань встановили тісні зв'язки з китайцями – компрадорами іноземних фірм, а через них із самими західними компаніями. З їхньою допомогою вироблялися за кордоном закупівлі іноземних озброєння та пароплавів, військових судів, поставлялися машини, устаткування й сировину для арсеналів і заводів, створювалися змішані підприємства типу гуаньнду шанбань і гуаньшан хэбань. Прагнучи всіляко посилити свої війська, Аньхуейська та Хунаньська угруповання боролися одне з одним за контроль над існуючими підприємствами, а також будували нові промислові об'єкти такого роду. Зростання впливу угруповання та розширення зони її територіального контролю збільшували можливості для збору податків, з яких фінансувалися провінційні війська. Все це свідчило про початок прихованого розпаду єдиної держави на вотчини військово-бюрократичних угруповань. Скориставшись цим, західні держави стали встановлювати особливі стосунки зі своїми лідерами, минаючи центральну владу у Пекіні, що ще більше послабило маньчжурський режим перед зовнішньої експансії. [63; с. 139] Цинська імперія досі виступала у своїй

древньої ролі, тобто. як лідер традиційної міжнародної системи «Піднебесна-данники». Разом про те країні вже була нав'язана нова функція тобто. експлуатованого компонента в новій моровій системі «метрополії-колонії-напівколонії». Цинська імперія поступово ставала півколонію капіталістичних країн, втрачаючи свою державну самостійність, перетворюючись на об'єкт їх експлуатації. У той же час вона продовжувала чіплятися за свої права щодо Кореї, В'єтнаму та інших держав-данників у Східній та Південно-Східній Азії, де Китай все ще відігравав роль гегемона. [62; с. 231]

Пекін прагнув хоча б формально включити у тому числі і заморських варварів, тобто. Англію, Францію, США та інші країни. Тим самим імператори намагалися врятувати обличчя, підтримати престиж династії, бо для китайців приношення данини двору символізувало визнання верховної влади Сина Неба над цією країною. Нерівноправні договори 1842-1844, 1858, 1860 рр. і Чифуська конвенція 1876 сприймалися в Пекіні як політика цзімі - стримування або сковування варварів за допомогою поступок на шляхах їх прилучення до китайської культури. [41; с. 455] Принцип поширення права найбільшого сприяння будь-яку західну державу, що побажала, в Пекіні трактували як древню китайську практику однакового поводження з усіма варварами, рівного до них співчуття з боку імператора або умиротворення варварів. Поступки Англії сприймалися як традиційна доктрина використання одних варварів для приборкання інших. Укладання нерівноправного договору з Англією розглядалося як покірність з її боку, як можливість тримати під контролем і отримувати подяку варварів. Англійські послы тривалий час сприймалися як носії данини, посланці диких країн, що були нижчому ступені цивілізації. Напад Англії та Франції на Китай розцінювався в Пекіні як бунт варварів, що забули про шанобливість до сина Неба. Їх належало утихомирити чи покарати. Цинські імператори не воювали з ними як із рівними, а лише утихомирювали. Богдохани вважали нижче за свою гідність відповідати на послання глав європейських держав. [32; с. 35] У 1873 була офіційно скасована принизлива процедура саньгуй цзюкоу для західних дипломатів. Проте послы

держав у Пекіні акредитовувалися не за глави держави, тобто. як представники рівних Китаю країн, а як посланці країн-данників. До 1783 їм не дозволялося вручати вірчі грамоти.

Агресія Англії сприймалася конфуціанським середовищем як грубе насильство позбавлених етичних норм варварів над Центром Всесвіту, оплотом моральних цінностей вищого ладу, що посилювало антиіноземний рух. [66; с. 307] Після тяньцзіньських подій 1870 наступив різкий спад антимісіонерських виступів. На зміну їм прийшли економічні рухи: бойкот імпортованих тканин у басейні Янцзи у 1870-і рр., руйнування китайських та іноземних фабрик наприкінці 1860-х – початку 1880-х рр., боротьба проти будівництва першої залізниці під Шанхаєм у 1875-1877 рр. та телеграфу. [60; с. 156] У цих рухах зливалися шеньшиський патріотизм, цехо-гільдійські бойкоти та луддитські виступи ремісників та транспортних робітників.

Антиіноземні виступи низів знаходили розуміння та співчуття у верхах суспільства. Щоб уникнути нової війни з державами та модернізувати свої збройні сили, Лі Хунчжан та Цзунлі Ямень були змушені проводити гнучку політику щодо варварів. Незважаючи на спільні бойові дії проти повстанців у Китаї 1861-1867 рр., сталого союзу між династією Цин та державами не вийшло. Для правителів Китаю заморські варвари залишалися явним злом. [48; с. 63] Вони несли із собою війни, контрибуції, вимагали все нових поступок, розкладали підвалини конфуціанської системи, руйнували престиж Піднебесної імперії у власних данників, відривали їхню відмінність від Пекіна, піддавали приниженням самого Сина Неба. Цинській верхівці доводилося терпіти все це й на нові поступки. Лі Хунчжан намагався зберегти колишні позиції Цинської імперії, використовуючи протиріччя між західними державами. Розумний та прозорливий політик, Лі Хунчжан був майстром компромісу та хитрим дипломатом. Майже чверть століття – з початку 1870-х до середини 1890-х рр. – він фактично спрямовував, щоправда, під невиспущим контролем Цисі та маньчжурських князів, внутрішню та зовнішню політику Китаю. Усіма силами Лі Хунчжан прагнув відсунути крах

історично приреченого архаїчного цинського режиму, уповільнити перетворення Китаю на півколонію. [55; с. 117] Маневруючи та відтягуючи неминучі поступки державам, він намагався всіляко уникнути відкритого зіткнення з ними.

З другої половини 1870-х рр. Китай як міг готувався до неминучої бою з Японією через Корею і Тайваню. Поступово переозброювалися сухопутні війська, створювався військово-морський флот, будувалися фортеці та морські бази – Люйшань (Порт-Артур) та Вейхайвей. Перша прикривала вхід у Бохайську затоку з півночі, а друга з півдня. В 1879 Японія остаточно відірвала королівство Рюкю від системи Китай-данники. Князь Рюкю просив у Китаю, свого гегемона, захисту від японців, але в Пекіні вирішили не сваритися з Токіо через крихітну острівну державу. В 1879 Японія фактично анексувала Рюкю, ліквідувала князівство і перетворила його на свою префектуру Окінава. [81; с. 46] Скована Ілійською кризою, династія Цин проковтнула це приниження. Ще раніше Японія розпочала поетапне підпорядкування Кореї – іншого данника Китаю. У 1876 році вона пригрозила Пекіну війною і змусила його погодитись на підписання Сейлом нерівноправного договору з Токіо. Кабальний Канхваський японо-корейський договір 1876 р. визнавав Даницького статусу Кореї стосовно Китаю. Більше того, вже в 1879-1881 рр. Японія намагалася, щоправда, безуспішно нав'язати нерівноправний договір самому Китаю. [85; с. 19; 35]

Проте після розгрому тайпінів та няньцзунів головною перешкодою на шляху Заходу до китайського ринку залишався цинський режим – архаїчний, корумпований, консервативний та ксенофобний. Іноземці зневажали цей прогнилий режим і готувалися до завдання нових ударів по маньчжурському дракону. Династія Цин як і як могла стримувала англійську навігацію внутрішніми річками і каналами, відмовлялася скасувати лизинь, не дозволяла будувати тут бавовняні фабрики, створювати поза іноземними концесій і сеттльментов у відкритих портах промислові підприємства, відкривати шахти і рудники. [70; с. 98] З початку 1880-х рр. іноземний дипкорпус почав тиск на

цинський уряд, домагаючись скасування цих заборон. Проте головним завданням держав була ліквідація системи Китай-данники та завоювання останніх. Англія планувала анексію Верхньої Бірми, Японія – Кореї, Франція – В'єтнаму. Царська Росія мала намір залишити у себе частину Ілійського краю – його західний район, долину річки Текес і перевал Муз-Арт. [25; с. 357]

Ще 1871 р. Петербург повідомив Пекін про своє зобов'язання повернути Ілійський край Китаю після нормалізації становища в Сіньцзяні. Для повернення краю в Росію в 1879 був посланий сановник Чунхоу. Дізнавшись про прихід цинських військ, населення краю, тобто. уйгури і дунгане, боячись масових розправ, просили російські війська не віддавати їх у суд карателів. За Лівадійським договором 1879 р. Росія отримала зазначені вище цінні приріст до своїх володінь у Середній Азії. У Пекіні це викликало вибух обурення та відмова ратифікувати договір. Так виникла Ілійська криза 1879-1881 рр.. [25; с. 356-357] Цим скористалося Хунаньське угруповання. Її лідер, Цзо Цзунтан, з 1876 р. ратував за похід Росію, тобто. за вторгнення в Середню Азію, почав демонстративно готувати до війни свою 70-тисячну армію, дислоковану в Джунгарії та Кашгарії. Користуючись підтримкою шеньшиських кіл Хунані, Цзо Цзунтан мав намір створити у цій провінції ще 200-тисячну армію та вибити росіян із Середньої Азії, а далі захопити Петербург. [42; с. 456] Однак цьому курсу всіляко чинили опір Лі Хунчжан і Аньхуейська угруповання. Англія, яка прагнула втрутити Китай у війну з північним сусідом, всіляко роздмухувала Ілійську кризу. Британська «Гонконг енд Шанхай Бенкінг Корпорейшн» надала Пекіну позику на потреби армії Цзо Цзунтана. Дізраелі запропонував направити до Китаю велику групу військових радників на чолі з Ч. Гордоном. У Петербурзі вкрай не хотіли війни, але були змушені вжити заходів у відповідь. Олександр II посилив російські війська у Середній Азії та Далекому Сході, а до берегів Китаю рушив ескадру адмірала С.С. Лесовського. [25; с. 358] Тим часом у Пекіні усвідомили не вигідність цієї війни, що загрожувала різко посилити позиції Англії, а з нею та інших держав у Китаї.

В Росію для переговорів був направлений один із лідерів угруповання Хунань, Цзен Цзіцзе. Порожня скарбниця після війни з Туреччиною 1877-1878 рр. та революційна ситуація в Росії 1879-1881 рр. у свою чергу спонукали Олександра II до пошуку компромісів. [25; с. 360] У лютому 1881 р. в Петербурзі було підписано новий російсько-китайський договір. Царський уряд, що відмовився від основних територіальних претензій, натомість отримав компенсацію в 9 млн рублів, а також різко розширив права та можливості російської торгівлі в Сіньцзяні, Північно-Західному Китаї та Монголії. Повстанцям-уйгурам, дунганам та іншим народам оголошувалась амністія і право переселитися на територію Російської імперії. За умовами Петербурзького договору 1881 Росія повернула Китаю Ілійський край. [19] Невелику його частину Російська імперія залишила за собою для розселення тих жителів Ілійського краю, які не хотіли залишатися підданими династії Цин. По завершенні Ілійської кризи Пекін у 1884 році здійснив реорганізацію адміністративної та політичної структури Сіньцзяна, яку з намісництва було перетворено на провінцію.

Повернення Ілійського краю стало останнім успіхом цинської дипломатії. В умовах повоєнної розрухи та внутрішнього громадянського світу для вкрай ослабленого попередніми соціальними та національними катаклізмами Китаю на перший план висунулась зовнішня загроза. Якщо в 1840-1860-і рр. колоніальна експансія в Азії виражалася в боротьбі держав за доступ на китайський ринок, то в 1870-ті рр. настав новий етап - підпорядкування та захоплення сусідів Китаю, насамперед Кореї та В'єтнаму. Обидві прикордонні країни розглядалися у Пекіні як найважливіші ланки традиційної світової китайської системи. Поступове підпорядкування Кореї Японією і В'єтнаму Францією створили для Пекіна в 1882 дві паралельно розвивалися зовнішньополітичні кризи.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження ми прийшли до наступних результатів.

У процесі роботи над темою було проведено огляд та систематизація джерельної бази дослідження, зроблена класифікація та дана характеристика груп джерел, що дозволяє розв'язати основні завдання.

Проаналізовані головні тенденції історіографії вивчення англо-китайських взаємин у 1860-1870 рр. Була виявлене слабка розробка предмету дослідження в українській історіографії. Дана тема має перспективи подальшої розробки в українській історіографічній традиції.

Досліджені англо-китайські взаємини в період 1840-1850-х рр. у контексті «Великої гри» на Далекому Сході, проаналізовані основні нерівноправні договори Китаю з Англією та іншими Великими державами, що дало змогу встановити колоніальний характер політики Англії по відношенню до Цинської імперії.

З кінця XVIII століття Англія була зацікавлена в китайському ринку для покриття торгівельного дизбалансу у торгівлі з ним, та якомога більшого збуту опіума у Китай в інтересах опіумного лоббі в Британії. З 1830-х рр. їх інтереси презентував у англійському парламенті Вільям Джардін. Перша опіумна війна була слідством конфлікту інтересі між правлячою верхівкою імерії Цин та англійськими опіумними торговцями. У наслідок поразки в війні Китаю був нав'язаний перший нерівноправний договір в його історії – Нанкинський мирний договір. У подальшому, Франція, США та Росія, у зв'язку зі страхом подальшого посилення Британії в регіоні, а також небажання віддавати їй весь китайський ринок, також підписали з імперією Цин нерівноправні договори.

Однак нездоволеність промислової буржуазії Англії малим сбутом в Китай своєї продукції, а також бажання Наполеона III вздоволити буржуазію своєї країни, призвели розв'язування Другої опіумної війни, після поразки в котрій, з Китаєм були укладені нові нерівноправні договори, в наслідок котрих, Китай втрачав свою митницю, яка переходила під контроль англійського

уповноваженого, відкривав більше портів для торгівлі з Англією та Францією, а також втрачав частину своєї території в Маньчжурії, яка перейшла до Росії.

Проведен подальший розгляд англо-китайських відносин у 1860-1868 рр.. Досліджена політика Англії у тий час, яка була направлена на допомогу Цинській імперії в пидушенні повстань, на сам перед тайпінського. Показана роль Англії у модернізації Китаю у початковий період політики самопосилення. У 1860-ті рр. Англія впроваджувала сучасні підприємства сумісно з Китаєм, та постачала Китаю зброю, боєприпаси та кораблі. Англія налагодила зв'язки з лідерами військово-чиновницьких кіл Цинської імперії через компрадорів та свої уповноважених в Китаї. Величезну роль у встановленні цих зв'язків зіграли Річард Харт з англійської сторони, та Лі Хунчжан та Цзен Гофань з китайської.

Проаналізовані англо-китайські взаємини у період 1868-1881 рр. У цей період відносини Англії та Китаю погіршуються, у зв'язку з подальшим бажанням Англії продовжувати свою експансію в регіоні. Лавіювання внутрішньої політики Китаю від консерваторів до реформаторів, вбивства іноземних місіонерів, а також невдоволення прибутками від торгівлі з Китаєм, призводить до перемоги яструбів в англійському таборі. Найвищою точкою стала інтвенція Англії в Юньнань та заключення нового нерівноправного договору у 1876 році. Після її укладення Англія знову покращує свої взаємини з імерією Цин, у зв'язку з Російською експансію в Центральній Азії. В ході Ілійської кризи Англія підтримує Китай та видає йому нові займи за закупівлю сучасного озброєння та «підготовку війна з Росією».

Таким чином була досліджена еволюція та розвиток англо-китайських взаємин у період 1860-1870-х рр. в контексті протистояння Великих держав в Східній Азії, політики самопосилення в Китаї та придушення народних повстань. Показан зв'язок між загрозами інтересам Англії в Китаї та регіоні, та її політики по відношенню до Китаю, а також зв'язок між перемогою табору консерваторів чи реформаторів у Китаю, пов'язанною з боротьбою в

правлячих кілах Цинської імперії, та його політики по відношенню до Англії, та Великих держав в цілому.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані джерела

1. Айгунский договор// Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. М., Гос.изд. полит.литературы, 1952.
2. Англо-китайское соглашение (Уэд-Лихунчжан) о разрешении Юньнаньского дела, официальных сношениях и торговле// Гримм Э. Д., Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Дальнем Востоке (1842—1925), М., 1927. 218 с.
3. Березин И. Китай и отношение к нему Европы//Современник, № 11. 185, 1958 13-24 с.
4. Вансяский договор // Труды московского института востоковедения им. Н. Н. Нариманова. т. VI. М. 1927. 218 с.
5. Гримм Э.Д. Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Дальнем Востоке, 1842-1925, М., 1927
6. Договор в Хуанпу// Труды московского института востоковедения им. Н. Н. Нариманова. т. VI. М. 1927. 218 с.
7. Записки Ф.Ф. Вигеля (под редакцией С.Я. Штрайха) Захаров, М.: 2000
8. Из отписки приказного человека Е. П. Хабарова якутскому воеводе Д. А. Францбекову// «Дополнения к Актам историческим», т. III, СПб., 1848, № 102, стр. 359-361, 365-371
9. Как был подписан Айгунский трактат // Русская старина, № 3. 1914
10. Кульджинский договор// Труды московского института востоковедения им. Н. Н. Нариманова. т. VI. М. 1927. 218 с.
11. Кантонский договор// Труды московского института востоковедения им. Н. Н. Нариманова. т. VI. М. 1927. 218 с.
12. Кяхтинский трактат// Русско-китайские отношения. 1689—1916. Официальные документы. М.: Издательство восточной литературы, 1958 г. 111-114 с.
13. Материалы о пребывании в Китае гр. Н.П. Игнатьева, СПб., 1895

14. Нанкинский договор// Труды московского института востоковедения им. Н. Н. Нариманова. т. VI. М. 1927. 218 с.
15. Отчетная записка, поданная в азиатский департамент генерал-адъютантом Н.П.Игнатьевым, о дипломатических сношениях его во время пребывания в Китае в 1860 г. СПб. 1895 г. 310 с.
16. Пекинский американско-кит. договор о регулировании китайской иммиграции в США// Труды московского института востоковедения им. Н. Н. Нариманова. т. VI. М. 1927. 218 с.
17. Пекинский договор// Труды московского института востоковедения им. Н. Н. Нариманова. т. VI. М. 1927. 218 с.
18. Правила для сухопутной торговли России с Китаем от 15 апреля 1869 г// Труды московского института востоковедения им. Н. Н. Нариманова. т. VI. М. 1927. 218 с.
19. Русско-китайский договор от 24 февраля 1881 г. // Труды московского института востоковедения им. Н. Н. Нариманова. т. VI. М. 1927. 218 с.
20. Торговля Англии с Китаем// Журнал министерства внутренних дел, № 10. 1858 г. 51-56 с.
21. Тяньцзиньский договор// Труды московского института востоковедения им. Н. Н. Нариманова. т. VI. М. 1927. 218 с.
22. Хумэньский договор// Труды московского института востоковедения им. Н. Н. Нариманова. т. VI. М. 1927. 218 с.
23. Чифусское соглашение 1876 года // Труды московского института востоковедения им. Н. Н. Нариманова. т. VI. М. 1927. 218 с
24. Brief notice of early foreign intercourse with China// Canton miscellany №1 Canton, 1931 21-25 p.
25. Foreign intercourse of China// Canton miscellany №3 Canton, 1931 207-221 p.

ЛИТЕРАТУРА

26. Айрапетов О. Р. Внешняя политика Российской империи 1801-1914. М.: изд. «Европа», 2006. 663 с.
27. Бадмаев П.А. Россия и Китай. Спб. изд: 1900. 89 с.

28. Бутаков А. М., Тизенгаузен А. Е. Опиумные войны. Обзор войн европейцев против Китая в 1840-1842, 1856-1858, 1859 и 1860 годах. М.: изд. АСТ, 2002. 268 с.
29. Ван Хунхуа Развитие Китая и мировое сообщество // Новая и новейшая история. Изд. М., 2007. №2 С. 126-131.
30. Васильев В.П. Открытие Китая. Изд: СПб., 1900. 110 с.
31. Дементьев Ю.П. Колониальная политика Франции в Китае и Индокитае в 1844-1862 гг. М.: Институт востоковедения, изд. Восточной лит-ры, 1958. 204 с.
32. Думан Л.И. Традиции во внешней политике Китая // Роль традиций в истории и культуре Китая. М.: Наука, 1972. С. 13-37.
33. Ефимов Г.В. Очерки по новой и новейшей истории Китая. М.: Политиздат, 1951. 365 с.
34. Зарецкая С.И. Внешняя политика Китая в 1856–1860 гг. Отношения с Англией и Францией. М.: МГУ, 1976. 327 с.
35. Ильина М.В. Экономическая зависимость Англии от колоний как фактор колониальной политики в XIX веке // сборник статей Международной научнопрактической конференции 2019. М.: изд. Омега Сайнс, 2019. С. 102-114.
36. Илюшечкин В.П. Крестьянская война тайпинов. М.: Наука, 1967. 378 с.
37. Илюшечкин В.П. Китай в годы «Опиумных войн» / В.П. Илюшечкин // Вопросы истории и историографии Китая: сборник статей. М.: Наука, 1968. С. 54-69.
38. Ипатова А.С. Агрессивная политика Англии в Китае и первая “опиумная” война 1840–1842 гг. // Новая история Китая. М.: Наука, 1972. 282 с.
39. Ипатова А.С. Политика “закрытых дверей” Цинов: политика “самозащиты” или “самоубийства государства”: К постановке вопроса в современной историографии КНР // Всемирная история и Восток. М., 1989 311 с.

40. История Востока : В 6 т./ гл. редкол.: Р.Б. Рыбаков и др.; Ин-т востоковедения. М.: Вост. лит., 1995. Т 4. 397 с.
41. История Китая / под ред. А.В. Меликсетова. М.: МГУ, изд. «Высшая школа», 2002. 736 с.
42. История Китая с древнейших времен до начала XXI века: в 10 томах. Том 6. Династия Цин (1644-1911) / Отв. ред. О.Е. Непомнин. М.: Н Восточная литература, 2014. 886 с.
43. История экономического развития Китая, 1840-1948 гг. Под ред. Л.Н. Лебединской. М.: Наука, 1957. 467 с.
44. Кара-Мурза Г.С. Тайпины. М.: Государственное учебно-педагогическое издательство наркомпроса РСФСР, 1941. 123 с.
45. Клименко, Н.П. Колониальная политика Англии на Дальнем Востоке в середине XIX в. М.: Наука, 1976. 312 с.
46. Коряков В.П. Политика Франции в Китае в конце XIX в. М.: Наука, 1985. 237 с.
47. Лю Да Нянь «История американской агрессии в Китае» / под ред. В.Н. Никифорова, М.: Издательство иностранной литературы, 1955. 335 с.
48. Лян Цичао Ли Хун-чжан или политическая история Китая за последние 40 лет. СПб., 1905. 114 с.
49. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Англо-китайский конфликт Т.12. 2-е изд. М.: Госполитиздат, 1958. 879 с. С. 417-432.
50. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. История торговли опиумом Т.11. Ч.1. 2-е изд. М.: Госполитиздат, 1957. 487 с. С.565-583.
51. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Новая китайская война Т.11. Ч.2. 2-е изд. М.: Госполитиздат, 1957. 519 с. С. 322-336.
52. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Новая экспедиция англичан в Китай Т.9 2-е изд. М.: Госполитиздат, 1956. 683 с. С. 418-433.
53. Маркс К. Торговля с Китаем Карл Маркс и Фридрих Энгельс. Т.13. 2-е изд. М.: Госполитиздат, 1958 612 с. С. 563-572.

54. Нарочницкий А. Л. К истории внешней политики России на Дальнем Востоке в XIX в. // Вопросы истории. 1974. № 6. С. 67-82.
55. Нарочницкий А.Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке, 1860-1896. М., 1958. 224 с.
56. Нарочницкий А. Л. Экспансия США на Дальнем Востоке в 50–70-е годы XIX в. // Исторические записки. 1953. Т. 44. С. 130-176.
57. Нейманн К. Ф. Современное положение Китая и его отношения к союзникам // Русский вестник, 1858. № 6. С. 24-37.
58. Непомнин О. Е. Экономическая история Китая (1864—1894 гг.). М.: Наука, 1974. 304 с.
59. Ротштейн Ф.А. Международные отношения в конце XIX века. Изд. Акад. наук СССР, 1960. 706 с.
60. Сладковский М.И. Китай и Англия. М.: МГУ, 1980. 412 с.
61. Тихвинский В.Л. Китай и соседи в новое и новейшее время. М.: Наука, 1982. 454 с.
62. Фань Вэнь Лан Новая история Китая. М.: Издательство иностранной литературы, 1955. 600 с.
63. Хвостов В.М. История дипломатии. Т.2. М., 1963. 423 с.
64. Хохлов А.Н. Иностраный капитал в Китае: торговля, предпринимательская деятельность и банковское дело (вторая половина XIX в.) // Социально-экономические и политические проблемы Китая в новое и новейшее время. М., 1991. С. 19-57
65. Ху Шэн Агрессия империалистических держав в Китае. М.: Госполитиздат, 1951. 387 с.
66. Bickers R.A. The scramble for China: foreign devils in the Qing empire, 1800–1914. London: Allen Lane, 2011. 495 p.
67. Brunero D. Britain's Imperial Cornerstone in China: The Chinese Maritime Customs Service, 1854–1949. Routledge, 2006. 220 p.
68. Chirol V. The Far Eastern question. N.Y., 1896. 228 p.
69. Colquhoun A.R. The Problem in China and British policy. L., 1900. 62 p.

70. Cox H., Kai Yiu Chan The changing nature of Sino-foreign business relationships, 1842–1941. *Asia Pacific Business Review*, 2000. №7. P. 93-110.
71. Curzon G.N. *Problems of the Far East. Japan-Korea-China*. L., 1894. 441 p.
72. Fairbank J.K. *China: a New History*. London, 1994. 159 p.
73. Fairbank J.K. *Trade and Diplomacy on the China Coast. The opening of the Treaty ports, 1842-1854*. Stanford, 1969. 583 p.
74. Fox G. *Britain and Japan 1858-1883*. Oxford, 1969. 627 p.
75. Gull E.M. *British Economic Interests In The Far East*. New York: Institute of Pacific Relations, 1943. 269 p.
76. Horesh, N. *Shanghai's bund and beyond: British banks, banknote issuance, and monetary policy in China, 1842–1937*. Yale UP, 2009. 224 p.
77. Le Fevour E. *Western enterprise in late Ch'ing China: A selective survey of Jardine, Matheson and Company's operations, 1842–1895*. East Asian Research Center, Harvard University, 1968. 228 p.
78. Lodwick, K. L. *Crusaders against opium: Protestant missionaries in China, 1874–1917*. UP Kentucky, 1996. 232 p.
79. Michie A. *The Englishmen in China during the Victorian era as demonstrated in the career of Sir Rutherford Alcock*. Vol. I. London, 1900. 506 p.
80. Morse H.B. *International relations of the Chinese Empire*. Vol. 1-3. Shanghai, 1910. 840 p.
81. Nish I. *Japanese foreign policy, 1869-1942*. L., 1977. 346 p.
82. Nish I. *The Anglo-Japanese alliance. The diplomacy of two island Empires 1894-1907*. L., 1985. 420 p.
83. Overlach T.W. *Foreign financial control in China*. N.Y., 1919. 295 p.
84. Pratt J.T. *Great Britain and China*. L., 1947. 334 p.
85. Suzuki Yu. *Britain, Japan and China, 1876–1895: East Asian International Relations before the First Sino–Japanese War*. Routledge, 2020. 234 p.
86. *The Cambridge history of China, v. 2 Late Ching 1800-1911 part 2*, edited by J.K. Fairbank, Cambridge university press 1980. 270 p.
87. Wright S.F., *Hart and the Chinese Customs 1843-1911*. Belfast, 1950. 177 p.

